

ALAIN BESANÇON

**NENOROCIREA
SECOLULUI**

*Despre comunism, nazism și
unicitatea „Șoah”-ului*

Traducere de
MONA ANTOHI

HUMANITAS

BUCUREȘTI

Versiune octombrie 2015

Coperta

IONUȚ BROȘTIANU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BESANÇON, ALAIN

**Nenorocirea secolului: despre comunism, nazism și
unicitatea**

„Șoah“-ului / Alain Besançon; trad.: Mona Antohi. —
București: Humanitas, 2007

ISBN 978-973-50-1554-1

I. Antohi, Mona (trad.)

321.64

329.15

ALAIN BESANÇON

LE MALHEUR DU SIÈCLE

Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah

© LIBRAIRIE ARTÈME FAYARD, 1998

© HUMANITAS, 1999,2007, pentru prezenta versiune
românească

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/31718 19, fax 021/31718 24

www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30,

fax 021/313 50 35, C.P.C.E. — CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.librariilehumanitas.ro

ALAIN BESANÇON s-a născut la 25 aprilie 1932, la Paris. A absolvit Institutul de Studii Politice în 1952 și a mai obținut următoarele diplome: *maîtrise* (Istorie, Sorbona, 1954), *agrégation* (Istorie, 1957), doctorat în istorie (Sorbona, 1967), doctorat în litere (*doctorat d'Etat*, 1977). Cercetător C.N.R.S. (1959-1963), apoi profesor la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (1963-1992). Numeroase stagii ca profesor și cercetător la Columbia University (1964), Rochester University (1965), Wilsoncenter, Washington (1979), Hoover Institution, Stanford (1983), All Souls College, Oxford (1986), Academia de Științe a U.R.S.S.

Discipol al lui Raymond Aron, Alain Besançon este unul dintre cei mai proeminenți specialiști în istoria rusă și sovietică — Zona centrală a activității sale academice și publicistice. Numeroasele sale lucrări științifice au fost publicate în toată lumea, începând cu prestigioasele periodice *Daedalus, Journal of Contemporary History, Encounter, Survey Commentary, Policy Review, Annales, Contrepoint, Commentaire, Archivio di Filosofia, Revista de Occidente*. Din 1983, publică frecvent comentarii politice în *L'Express*. A fost tradus târziu în țările Europei de Est, dar a avut mereu o intensă circulație clandestină, în special în Polonia și U.R.S.S. (*Samizdat*). Academia Franceză l-a distins cu Marele Premiu pentru Eseu (1984) și Premiul de Istorie.

În 1996, a devenit membru în Académie des sciences morales et politiques. Scrieri principale: *Le tsarévitch immolé* (1967, 1991); *Entretiens sur le Grand siècle russe et ses prolongements* (în colaborare cu Wladimir Weidlé și alții, 1971); *Histoire et expérience du moi* (1971); *Éducation et société en Russie* (1974); *L'Histoire psychanalytique, une anthologie* (1974); *Être russe au XIX-e siècle* (1974); *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses* (1976); *Les origines intellectuelles du léninisme* (1977, 1986; trad. Rom. Humanitas, 1993, 2007); *La confusion des langues* (1978; trad. Rom. Humanitas, 1992); *Présent soviétique et Passé russe* (1980, 1986); *Anatomie d'un spectre* (1981; trad. Rom. Humanitas, 1992); *Courrier Paris-Stanford* (eu Jean Plumyène, 1984); *La falsification du bien. Soloviev et Orwell* (1985); *Une génération* (1987); *Vendredis* (1990); *L'Image interdite, une histoire intellectuelle de l'iconoclasme* (1994, 2000; trad. Rom. Humanitas, 1996); *Trois*

tentations dans l'Eglise (1996; trad. Rom. Humanitas, 2001); *Le Malheur du siècle* (1998; trad. Rom. Humanitas, 1999, 2007).

*Memoriei
lui Annie Kriegel
și a lui Michel Heller*

INTRODUCERE

Eseul de față ridică două întrebări conexe cărora nu pretinde să le dea un răspuns exhaustiv. Prima se referă la conștiința istorică, ce mi se pare astăzi extraordinar de lipsită de unitate. Dezacordul privește tocmai ceea ce a avut mai caracteristic secolul nostru în raport cu toate celelalte: remarcabila amploare a masacrării oamenilor de către alți oameni, care a fost posibilă doar prin preluarea puterii de către comunismul de tip leninist și de către nazismul de tip hitlerist. Acești „gemeni heterozigoți” (Pierre Chaunu), deși sunt dușmani și au o istorie diferită, prezintă mai multe trăsături comune. Își propun să ajungă la o societate perfectă înlăturând obstacolul malign care le stă în cale. Se pretind filantropi pentru că urmăresc, unul binele întregii umanități, celălalt binele poporului german, și pentru că acest ideal a dezlănțuit forme entuziaste de devotament și acte eroice. Dar ce îi apropie mai mult e faptul că ambii și-au arogat dreptul – sau au considerat că au datoria – de a ucide, folosind în acest scop metode asemănătoare, la o scară nemaîntâlnită în istorie.

Or, astăzi memoria istorică nu tratează cele două fenomene în mod egal. Nazismul, deși a dispărut complet de mai bine de o jumătate de secol, stârnește, pe drept cuvânt, o repulsie pe care timpul nu o atenuează câtuși de puțin. Dimpotrivă, considerațiile oripilate pe marginea acestui subiect par să câștige pe an ce trece în profunzime și întindere. Comunismul, în schimb, cu toate că s-a prăbușit foarte recent, beneficiază de o amnezie și o amnistie ce întrunesc consimțământul aproape unanim nu doar al partizanilor săi – căci încă mai are partizani –, ci și pe acela al dușmanilor săi celor mai înverșunați, ba chiar al victimelor sale. Nici unii, nici alții nu găsesc de cuviință să-l readucă în actualitate. Uneori, coșciugul lui Dracula se întredeschide. Așa se face că, la sfârșitul anului 1997, a apărut o lucrare

(Cartea neagră a comunismului¹) care a îndrăznit să facă totalul morților ce îi pot fi atribuiți. Ea propunea o cifră situată între 85 de milioane și 100 de milioane de victime. Scandalul declanșat a fost de scurtă durată și coșciugul se închide deja, fără ca aceste cifre să fi fost de altminteri serios contestate.

Am avut prilejul să abordez de curând acest contrast între amnezia comunismului și hipermnezia nazismului. L-am tratat succint sub unghiul destul de îngust al condițiilor istorice și politice cărora uitarea comunismului le putea fi imputată.² Subiectul necesita o analiză mai amplă și din alte puncte de vedere. Este tocmai ceea ce-și propune prima parte a acestui eseu.

A doua chestiune are legătură cu Șoah-ul. În ce măsură poate fi el singularizat în imensul măcel al secolului? Poate fi așezat ca un mormânt printre alte morminte în cimitirul comun? Și dacă nu, din ce cauză?

Este un fapt mai ușor de constatat decât de explicat: problema Șoah-ului bântuie nu numai conștiința istorică a secolului în general, ci în mod specific relația sau comparația dintre memoria comunismului și cea a nazismului. Eu însumi simțisem cu putere acest lucru, subliniind în discursul meu motivul pentru care poporul evreu își asumase memoria Șoah-ului: dintr-o obligație morală care se înscria în lunga memorie a persecuțiilor; dintr-o obligație religioasă legată de preamărirea sau interogarea pasionată – de felul celei practicate de Iov – a Domnului care a făgăduit să-și apere poporul și care pedepsește nedreptatea și crima. Umanitatea trebuie să-i mulțumească memoriei evreiești pentru că a conservat cu sfințenie arhivele Șoah-ului. Enigma privește popoarele care au uitat.

Dificultatea provine din faptul că, pentru a răspunde la a doua întrebare, trebuie schimbată perspectiva. Într-adevăr,

¹ Trad. rom. Humanitas, 1998.

² Într-un discurs rostit la Institut de France în octombrie 1997. Cititorul va găsi textul în anexă. A fost publicat simultan în revista *Commentaire* (nr. 80, 1997-1998) și în revista *Commentary* (ianuarie 1998), care apare la New York sub auspiciile lui American Jewish Committee. Cele două reviste au publicat în numerele următoare reacțiile cititorilor.

putem compara comunismul și nazismul ca fiind două specii ale aceluiași gen, genul ideologic. Forma lor de seducție, natura și maniera puterii lor, tipul lor de crimă au legătură cu forma mentală de care depind în întregime: ideologia. Înțeleg prin acest termen o doctrină care promite, prin intermediul convertirii, o mântuire temporală, care se consideră conformă cu o ordine cosmică descifrată științific în evoluția sa, care impune o practică politică vizând transformarea radicală a societății. Putem împinge foarte departe comparația dintre comunism și nazism, remarcând diferențele și similitudinile, fără a ieși din cadrul analizei istorice și politice.

În schimb, în cazul Șoah-ului ieșim imediat din acest cadru. Deși politicienii, îndeosebi în Franța, încearcă să introducă Șoah-ul în eterna luptă dintre „dreapta” și „stânga”, această catastrofă se situează în cu totul altă parte, ca un nucleu la fel de grav și arzător care-și trăiește propria viață, departe de luptele din arenă. Conștiința Șoah-ului nu e în largul ei în analiza pur politică; ea încearcă un soi de jenă în fața studiului comparativ, neutru, „științific”. Păstrează într-un fel inexprimabil sentimentul unui eveniment unic în acest secol sau în oricare altul, pretinzând altceva decât un simplu studiu obiectiv: o reverență specială, o tăcere sacră. Nu ne mai aflăm în istoria ideologiei, ci în istoria religiei – ba chiar în religia însăși, iudaică, mai întâi, apoi creștină.

Nu e mai puțin adevărat că cele două chestiuni – conștiința istorică comparată a celor două ideologii ucigașe și conștiința Șoah-ului – întrețin un raport complice. Fenomenul unic al Șoah-ului a apărut lent din memoria confuză a nazismului și are legătură cu tratamentul diferit care a fost rezervat comunismului.

Este periculos să urmărim două serii de evenimente care nu au aceeași natură, nu se situează în același spațiu sau în același timp, și pe care totuși istoria le-a asociat într-o manieră obscură. Pentru a limpezi puțin lucrurile, atât cât îmi stă în puteri, am să schițez pe scurt genealogia acestei probleme. Voi compara apoi pas cu pas comunismul și nazismul din perspectiva distrugerilor pe care le-au antrenat în ordine fizică, morală, politică. Mărturisesc că, având în

vedere că am tratat deja pe larg acest subiect, speram să nu mai revin la el – atât e de complicat. Împrejurările m-au silit însă s-o fac. Pe urmă, mă voi aventura în domeniul teologiei, pentru a încerca să stabilesc unde se situează exact unicitatea Șoah-ului. Vorbesc despre unicitate, dar mă îndoiesc că, multă vreme de-aici încolo, se va putea cădea de acord asupra sensului acestei unicități.

* * *

Chestiunea unicității Șoah-ului, pe care cred că victimele au intuit-o imediat, nu a apărut în conștiința publică în toată amploarea sa decât la câțiva ani după eveniment.

Mărturia lui Primo Levi, *Se questo e un uomo*, unanim recunoscută astăzi drept una dintre cele mai emoționante relatări despre Auschwitz, a fost redactată imediat după întoarcerea autorului în Italia. A fost respinsă de mai mulți editori importanți, fiind publicată totuși în 1947, într-un tiraj de 2 500 de exemplare, de către o mică editură care a dat faliment la scurt timp după aceea, și cartea s-a scufundat în uitare. Reeditată de Einaudi în 1958, a cunoscut o glorie atât de meritată încât anonimatul anterior ne introduce într-un aspect al enigmei.

„În perioada grea de după război, explică Levi, oamenii nu prea doreau să re trăiască anii dureroși care tocmai se încheiaseră.” Explicația este adevărată, dar vagă și insuficientă. Este drept că imediat după război toate lagărele de deportare erau percepute cu aceeași oroare și că nu se făcea net diferența între lagărele de muncă (de pildă, Buchenwald) și lagărele de exterminare (de pildă, Treblinka). Toate victimele erau deopotrivă plânse și nimeni nu se gândea să distingă categoriile. La procesul de la Nürnberg, nu se evocase decât „persecutarea” evreilor. Citindu-l pe Primo Levi, constatăm că în lagărul și în comandoul său evreii ocupau ultimul cerc al infernului, dar existau și alte cercuri, iar calitatea de ființă umană era negată deopotrivă nonevreilor — foarte numeroși la Auschwitz – și oricărui deținut, inclusiv celui mai criminal Kapo. În aceasta constă fondul metafizic al cărții, anunțat încă din titlu. Ca orice

eveniment care depășește imaginația, deportarea a traversat o fază de amnezie, sau un amestec de amnezie și de afazie, care nu cruța deportații și, printre ei, pe evreii care au scăpat cu viață. Nu e ușor de exprimat indicibilul. Timpul a permis acomodarea vederii cu acest obiect care nu poate fi privit fix.

Dar pentru ca tema unei specificități a Șoah-ului, a unicității sale, să atingă conștiința istorică comună, trebuise să aibă loc un eveniment însemnat. Mai apoi a fost nevoie de un al doilea eveniment pentru ca tema comparației între nazism și comunism să o atingă la rândul său.

Primul eveniment constă într-o creștere considerabilă a „vizibilității” poporului evreu. Emancipați în cursul secolului al XIX-lea, evreii reușiseră să obțină recunoașterea drepturilor lor religioase, a libertății „cultului israelit”, la fel ca și celelalte culte, dar nu și a drepturilor civice particulare. Or, din timpurile biblice, iudaismul s-a autoperceput întotdeauna indisociabil ca religie și popor. Cea de-a doua jumătate a identității evreiești trebuise să fie când abandonată, ba chiar uitată, în democrațiile occidentale, când suportată ca o povară în țările în care noțiunea de „caracter etnic” nu fusese eclipsată de noțiunea modernă de cetățenie. Nazismul înlocuise conceptul de popor cu conceptul de rasă și exclusese acea „rasă” din cadrul umanității comune. În Europa postbelică, noțiunea de „popor evreu” nu mai avea nici un temei. Pentru occidentali nu existau decât cetățeni, englezi, francezi, italieni etc. de „origine” sau de confesiune iudaică. Pentru comuniști, iudaitatea evreilor era în principiu sortită dispariției și, între timp, nu era permis să faci caz de ea.

Exista și un al treilea element în conștiința evreiască: pământul. Or, iată că în 1948 poporul evreu își făcea simțită existența în univers sub forma modernă a unui stat național, în bună parte laic, bucurându-se de independența totală pe care o pierduse cu prilejul cuceririi asiriene, apoi babiloniene, și de o prezență teritorială aproape spulberată în timpul războaielor evreiești ale lui Titus și Hadrian. În virtutea Legii întoarcerii, statul evreu se instituia de drept ca patrie a tuturor evreilor din lume.

Statele aflate sub dominație comunistă au recunoscut statul Israel din rațiuni politice fluctuante. Țările democratice l-au recunoscut într-o manieră mai stabilă fiindcă, pe lângă motivele politice, existau motive pe care le putem numi religioase. Sentimentul de culpabilitate al lumii creștine tocmai se năștea și era menit să devină și mai apăsător. Conștiința religioasă a fenomenului evreiesc, pe care orientarea adoptată de interpretarea Scripturilor și de învățătura Părinților Bisericii o obnubilase vreme de secole, ieșea din nou la iveală și frământa lumea catolică. Acesta a fost punctul de plecare al unui vast reviriment din care conciliul Vatican II nu a reprezentat decât o etapă, și care nu s-a încheiat încă.

Lumea occidentală a acceptat deci, în general fără nici o dificultate, noua imagine pe care au căpătat-o evreii prin fondarea Israelului. A acceptat îndeosebi ca evreii, care nutreau dintotdeauna un mare patriotism față de diversele lor patrii diasporice, să dezvolte un al doilea patriotism, îndreptat spre Israel, fără să fie vorba, de altminteri, de același sentiment și nici de același tip de loialitate. Aș fi înclinat să compar acest drept la un dublu patriotism, pe care opinia publică nu l-ar fi admis la o altă minoritate, cu privilegiul, la fel de excepțional și precar, de astă dată de natură pur religioasă, obținut de evrei în perioada domniei lui Irod cel Mare, de a fi dispensați de cultul imperial și de religia civică.

Această nouă conștiință a identității evreiești s-a afirmat printr-o mișcare spontană și progresivă. Trebuie totuși menționată o dată importantă, anul 1960. Până atunci, sentimentele patriotice ale Israelului se hrăneau din amintirile rezistenței armate în fața nazismului. Insurecția ghetoului din Varșovia era mai curând invocată decât genocidul îndurat pasiv. Procesul Eichmann, dorit public și răsunător de către autoritățile israeliene; a marcat o schimbare. Șoah-ul a devenit un eveniment central, și în unele privințe fondator, bază a legitimității. El a constituit punctul de plecare al unei discuții juridice, morale, filozofice, teologice în care s-au angajat spirite ilustre din întreaga lume

- Hannah Arendt, Raymond Aron, Gershom Scholem - și care nu se va încheia prea curând.

Al doilea eveniment, raportul Hrușciiov, în 1956, a făcut inevitabilă comparația. Comunismul bolșevic a fost cunoscut ca sistem criminal încă din 1917. Dar din cauza forței de iradiere a ideii, din cauza capacității de dezinformare și minciună a organelor mișcării, această cunoaștere nu era autenticată. Era negată cu bună-credință de o mulțime de oameni cinstiți.

Secretul nazist privind distrugerea evreilor din Europa este un secret „simplu”, obținut prin mijloace clasice: izolarea centrelor de exterminare, uciderea periodică a executanților aleși dintre victime, jurământul care-i lega pe exterminatori, efectivul lor relativ restrâns. Secretul bolșevic e mai complex. Cuprindea și el o parte simplă, clasică, de natură militară și polițienească. Dar acest nucleu era protejat de o ceață ideologică extrem de deasă care făcea ca, până și atunci când secretul referitor la operațiuni de distrugere era deconspirat, scurgerea de informație să fie acoperită de o voință de incredulitate generală, iar zidul etanș să se reconstituie ceva mai încolo. Au existat momente, de exemplu, între războiul din Spania și victoria asupra nazismului, în care comunismul nu mai era cunoscut, dincolo de granițele sale, decât de câțiva indivizi, în general foști comuniști care aveau o percepție intimă a sa, foști stângiști dezamăgiți și revoltați, majoritatea incapabili să transmită ceea ce știau și adeseori incapabili să înțeleagă lucrurile până la capăt.

Până în 1956, seria discontinuă de mărturii, deși documentate și incontestabile, a rămas închistată și lipsită de autoritate în fața autorităților academice, păstrătoare ale spiritului critic, și în fața oamenilor politici, fie ei chiar străini și ostili ideii comuniste. Dacă și-ar fi dat girul în acest sens, ar fi fost obligați să-și modifice radical concepțiile despre lume, fiindcă aceste mărturii (la fel s-a întâmplat și cu cele care priveau nazismul) îi introduceau într-un univers incredibil, ascultând de o raționalitate derutantă, în care ar fi trebuit să facă un uriaș efort ca să-și găsească reperele. În plus, nu se

simțeau amenințați. Ca să luăm un exemplu, problema lagărelor sovietice ridicată de David Rousset cu puțin înainte de 1950 a fost considerată scandaloasă. Sartre a demonstrat cu ușurință că ele nu puteau exista, deoarece conceptul de lagăr era contradictoriu, din punct de vedere filozofic, cu acela de socialism. În 1948, cu prilejul procesului Kravcenko, Margarete Buber-Neumann a stârnit reacții revoltate când a afirmat că în lagărul de muncă german subzistau urme ale dreptului inexistente în lagărul sovietic în care fusese deținută înainte ca Stalin să o predea lui Hitler.

Raportul Hrușciiov nu exprimă nici cea mai mică remușcare pentru victimele necomuniste ale comunismului. Singura crimă adevărată a sistemului stalinist, care l-a umplut de indignare pe Hrușciiov, a fost condamnarea la moarte pe scară largă a comuniștilor fideli cauzei. Totuși, această mărturisire extrem de incompletă a introdus o impuritate în metalul dur al ideologiei și a provocat o fisură în zidul care înconjura secretul. Crimele împotriva comuniștilor nu erau cu adevărat condamnabile, potrivit secretarului general, decât în măsura în care dezavantajau proiectul și slăbeau puterea comunistă. Însă, după raport, lumea a început să-și pună întrebări în legătură cu crimele comise de comuniști. Sistemul a devenit obiectul unei interogații generale, al unei anchete pline de o suspiciune legitimă, imposibil de camuflat. Ancheta a căpătat amploare, deși lent și cu intermitențe, pentru că puterea comunistă a rămas în vigoare încă vreo treizeci de ani, perioadă aproape la fel de lungă ca și cea care o separa de nașterea sa. În acest timp, a continuat să nege totul cu înverșunare, dezafectând însă treptat sistemul lagărelor. Arhipelagul Gulag (1974) a avut efectul unui berbec împotriva porții citadelei minciunii. Dar nu era decât un simplu text: îi lipsea ceea ce romanele polițiste englezești numesc the evidence of the corpse, proba cadavrului. Pe toată suprafața pământului, nimeni nu văzuse și nici nu atinsese lagărele comuniste, în afara celor câtorva supraviețuitori. Osuarele cambodgiene au fost o excepție. În ciuda tuturor, putem spune că în clipa căderii secretul era cunoscut — deși „negaționismul” în ceea ce privește

comunismul rămâne mult mai puternic decât cel care protejează nazismul.

* * *

Astfel, pe la mijlocul anilor '60, ororile secolului, nazismul și comunismul, erau amândouă inculpate. Sub aceleași capete de acuzare? Este tocmai subiectul discuției care urmează.

Am împărțit întrebarea în mai multe segmente, lucru care prezintă unele inconveniente, pentru că fragmentarea poate face să se piardă din vedere unitatea obiectului. Îl voi examina din unghiul distrugerii. Într-adevăr, din nazism și comunism nu mai rămâne decât ceea ce le-a rezistat, cum ar fi literatura „disidentă”. Restul e un câmp de ruine care trebuie degajat și curățat. Distrugerea este materială: oameni vii au fost transformați în cadavre. Morală: suflete cinstite și raționale au devenit criminale, nebune, stupide. Politică: societatea a fost smulsă din forma ei, remodelată conform proiectului ideologic. Apoi, lăsând deoparte analiza istorică, va trebui să reluăm aceeași investigație din punctul de vedere al filozofiei și teologiei. În sfârșit, voi reveni asupra subiectului discursului meu la Academie și voi descrie lucrarea memoriei. Voi vorbi în final despre unicitatea Șoahului.

Distrugerea fizică

Şase nume

Înainte oricărei apropieri între experienţa comunistă şi experienţa nazistă, trebuie rostite şase nume: Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibor, Treblinka. Sunt cele şase centre de exterminare pe scară industrială a evreilor. Secvenţă-tip: transport; triere la coborârea din tren; tatuare; camera de gazare sau groapa comună imediată pentru femei, copii, indivizii inapţi de muncă. După câte ştiu, această secvenţă nu se regăseşte în lumea comunistă. Nu putem pronunţa aceste şase nume fără să ne revină în memorie documentele, mărturiile, studiile, reflecţiile, poemele, cântecele, rugăciunile care au încercat să comunice incomunicabilul. Numai pornind de la acest absolut, şi, dacă-mi este îngăduit să mă exprim metaforic, de la acest zero absolut luat ca terminus a quo al oricărei măsuri ulterioare, putem încerca să evaluăm distrugerea fizică înfăptuită de regimul comunist.

Raul Hilberg este autorul unui compendiu extraordinar de documentat, scrupulos şi controlat: *The Destruction of the European Jews*.¹ I-a venit la fel de greu ca şi lui Primo Levi să-şi găsească un editor, şi nu şi-a publicat cartea decât în 1985. Nu există în prezent, şi nici nu va putea exista multă vreme de-aici încolo o lucrare atât de sigură şi de detaliată privitoare la distrugerile comuniste. Am să-i împrumut planul.

Distrugerea evreilor din Europa, potrivit lui Hilberg, a avut loc în cinci etape:

¹ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, ediţie revăzută şi definitivă, 1985. Trad. Fr. *La Destruction des Juifs d'Europe*, Fayard, Paris, 1988, reed. „Folio histoire”, 1995.

- exproprierea;
- concentrarea;
- „operațiunile mobile de ucidere“;
- deportarea;
- centrele de exterminare.

Conform aceluiași scenariu, constatăm că distrugerea comunistă cunoaște primele patru mijloace, deși intervin diferite variante care țin de natura sa și de proiectul său. Ea a omis al cincilea mijloc. A adăugat în schimb altele două, de care nazismul nu a avut nevoie: execuția judiciară și foametea.

Exproprierea

Exproprierea este prima măsură a puterii comuniste. Însăși definiția comunismului presupune că răul social își are rădăcinile în proprietatea privată. Exproprierea „mijloacelor de producție” este deci imediată. Dar, cum e necesar să i se smulgă poporului ideea de proprietate, determinându-l să se supună complet noii puteri, urmează logic exproprierea locuințelor, a conturilor din bancă, a pământului, vitelor. Oamenii nu și-au putut păstra decât hainele de pe ei și ceva mobile.

În țările comuniste au existat întotdeauna bogătași, fără să se poată afirma despre ei că ar fi proprietari. Erau când posesori „ilegali” de bunuri rare, când privilegiați care, drept răsplată pentru fidelitatea lor politică și în virtutea poziției lor în sistem, dispuneau de avantaje. Fiind legat de proprietate, dreptul dispune de o singură lovitură: nu mai există decât transpuneri „juridice” ale deciziilor partidului. În Germania nazistă, exproprierea și scoaterea în afara legii nu i-au vizat la început decât pe evrei. Dreptul și proprietatea continuau să existe pentru „arieni”, dar comprimate, reziduale și menite să dispară în logica sistemului.

Concentrarea

Filtrajul și reperajul n-au funcționat în regimul comunist ca

În regimul nazist. Nazismul îi socotea pe evrei, din punct de vedere fizic, ca pe un soi de focare individuale de infecție. Trebuiau deci căutați, ca într-o operație de deratizare sau de dezinsecție, până în cele mai secrete unghere unde s-ar fi putut ascunde, și regimul a consacrat acestui scop bani, personal și meticulozitate. Comunismul trebuia să se dedice unei sarcini mai vaste, pentru că era mai vagă și indefinită. Trebuia să distrugă „dușmanul socialismului“, „dușmanul poporului“. Trebuia mai întâi să anihileze dușmanul desemnat dinainte, dușmanul instituțional: bogătașul, nobilul, burghezul, capitalistul, țăranul înstărit etc. Veneau apoi la rând cei care puteau nutri sentimente ostile, neconforme cu linia partidului, sau pur și simplu indiferente. Puteau fi reperați în rândurile „proletariatului“, țăranimii „mijlocii“, „săracilor“, intelighenției „progresiste“. Unele exemplare au fost găsite însă și în partid, armată, poliție.

Dușmanii ascunși nu au caracteristici vizibile, mărci fizice cum e circumcizia, nu aparțin unei comunități bine circumscrise, unui neam. Trebuie recunoscuți, constrânși să-și mărturisească gândurile ascunse, planurile de sabotaj; trebuie „eliminați“. E o muncă permanentă și istovitoare. Iată de ce organele de poliție și de represiune din regimul comunist sunt mai numeroase decât organele menite doar să-i repereze pe evrei și să-i aducă în locurile de concentrare. Gestapoului îi ajungeau câteva mii de polițiști, în vreme ce KGB-ul avea nevoie de aproape cinci sute de mii. Dacă ne gândim numai la Republica Democrată Germană, Stasi folosea mai multă lume decât Gestapoul în întreaga Germanie.

După Raul Hilberg, au fost suficienți doi ani (1941 și 1942) ca „soluția finală“ să fie dusă la îndeplinire pentru aproximativ trei cincimi din totalul evreilor. În cazul „organelor“ sovietice, sarcina nu s-a încheiat niciodată. Din noiembrie 1917 până în cea din urmă zi, au trebuit să trieze, să recenzeze, să țină dosare, să filtreze și să refiltreze întreaga populație.

Operațiunile mobile de ucidere

În opinia lui Raul Hilberg, aproximativ un sfert dintre evreii asasinați, poate și mai mult, au fost uciși de unități speciale: Einsatzgruppen și Kommandos care avansau în spatele trupelor regulate și treceau la execuții pe loc, cel mai adesea prin mitraliere. Unități ale Wehrmachtului au procedat uneori la fel.

Aceste „operațiuni mobile de ucidere” au fost practicate din plin de către regimurile comuniste. Uciderea în aer liber a însoțit recucerirea de către Armata Roșie a Ucrainei, Caucazului, Siberiei, Asiei Centrale. Ea a fost masivă și sistematică în perioada războiului țărănesc care începuse în 1919 și a durat până la Noua Politică Economică (NEP) din 1921. Împotriva țăranilor expropriați și înfometați, împotriva cazacilor (care au fost aproape exterminați ca popor), Armata Roșie a folosit mijloacele extreme, tancurile și gazele asfixiante. O carte a lui Vladimir Zazubrin, scrisă în 1923, descrie operațiunile unei ceka locale.¹ Sunt înfățișate camioanele care-i duc pe oameni la moarte, executarea în serie, impersonală, cu un glonte în ceafă, într-o peșteră imensă, evacuarea cadavrelor și șirul neîntrerupt al mașinilor care le transportă. Împușcarea în aer liber a fost reluată în timpul colectivizării și, în vremea marii epurări, au fost utilizate camioanele cu instalații de gazare. În China, execuțiile sub cerul liber au făcut ravagii în mai multe rânduri, în primii doi ani după preluarea puterii, în epoca „Marelui Salt înainte”, apoi în vremea revoluției culturale. La fel au stat lucrurile în Coreea, Vietnam, Etiopia.

În Cambodgia ele au fost cele mai masive. În absența unui echipament modern, asasinările erau înfăptuite cu cuțitul, ciocanul, maceta, ciomagul. Adeseori, călăii, care începeau să se priceapă și la tortură, erau copiii educați de Angkar. Astăzi, osuarele sunt în curs de excavare.

¹ Vladimir Zazubrine, *Le Tchekiste*, Christian Bourgois, Paris, 1990.

Deportarea

Deportarea în lagăre de muncă a fost inventată și sistematizată de regimul sovietic. Nazismul nu a făcut decât să îl imite. Cuvântul Lager este comun în rusă și în germană. Primele lagăre au fost deschise în Rusia în iunie 1918, la aproximativ șase luni după preluarea puterii de către Lenin și partidul său.

Deportarea sovietică a fost un fenomen mai amplu și mai complex decât deportarea nazistă. În Germania, existau diferențe informale între lagărele cu mortalitate relativ scăzută (Dachau) și lagărele cu mortalitate atât de ridicată (Dora), încât se apropia de exterminare. În Uniunea Sovietică, gama este mai extinsă, iar categoriile mai net separate. Putem distinge trei asemenea categorii.

Prima este deportarea unor popoare întregi – tătarii, cecenii, nemții de pe Volga... — sau a unor categorii „sociale” întregi: zece milioane de „culaci”. Rata cea mai înaltă de mortalitate se înregistra în timpul transportului, efectuat cam în aceleași condiții ca și cele din trenurile naziste de deportare, dar pe distanțe mult mai lungi, apoi, în timpul primului an, când deportații erau lăsați într-o stepă din Asia Centrală, într-o taiga sau o tundră siberiană, fără haine călduroase, fără unelte agricole, fără semințe. Au existat cazuri în care murea toată lumea – deținuții, paznicii și câinii. Acestui tip de deportare i se atribuie în general o rată a mortalității de 50%. Deportarea popoarelor este o practică rusească absentă din alte zone ale comunismului, din lipsă de spațiu sau fiindcă heterogenitatea etnică nu complica proiectul comunist. O putem compara cu deplasarea brutală și devastatoare a germanilor în afara granițelor Poloniei sau Cehoslovaciei imediat după începerea războiului.

A doua categorie: deportarea în lagăre de muncă. Gulagul a devenit o vastă construcție administrativă care și-a găsit forma clasică în anii '30. Ea a fost capabilă să administreze o parte considerabilă (s-a vorbit de 11%) a forței de muncă a țării. Literatura, destul de bogată, oferă o descriere asemănătoare celei a lagărului de muncă nazist.

Deșteptarea, apelul, comandoul de muncă, „norma” și rația alimentară proporțională cu „norma”, foamea, bătaile, torturile, execuțiile; ziua lui Șalamov la Kolîma seamănă întocmai cu ziua lui Primo Levi la Auschwitz. Detaliile concrete sunt aceleași: furtul generalizat, fiecare pentru sine, epuizarea fizică, degradarea morală lentă sau rapidă, același sistem de barăci, aceeași extenuare, același somn, aceleași vise. Deținutul aflat la capătul puterilor, care nu mai e în stare să se apere și va muri, e numit în lagărul nazist musulman, iar în lagărul sovietic, dokhodiaga.

Câteva variante țin de gradul de organizare și de climat. La Auschwitz, deșteptarea e dată de un clopot, la Kolîma se bate într-o bucată de șină de cale ferată. Morții nu sunt incinerați într-un crematoriu, ci sunt înghesuiți, iarna, în șiruri înghețate, cu o etichetă agățată de degetul cel mare de la picior, așteptându-se momentul prielnic ca să se sape gropi. În vastul arhipelag al lagărelor care ocupă partea de nord-est a Siberiei, frigul cumplit, peisajul dezolant, distanța nesfârșită până la primul cătun locuit de oameni adaugă o notă de disperare. În unele lagăre, mortalitatea ajunge până la 30-40% pe an, ceea ce, ținând cont de durata pedepselor și de longevitatea regimului sovietic, se apropie de exterminare – dar fără să putem vorbi de exterminarea imediată care nu lasă nicio „șansă”, gen Treblinka.

A treia categorie: în jurul Gulagului propriu-zis se întinde o zonă de muncă forțată și de domiciliu supravegheat. Mâna de lucru e folosită pe marile șantiere, la construcția barajelor, canalelor, arsenalelor militare secrete. Contururile sunt imprecise: la urma urmei, în regimul comunist nimeni nu se bucură de libertate. Iată de ce, la întrebarea: „Câți prizonieri sunt în Uniunea Sovietică?”, Bukovski a putut răspunde sub forma unei butade: „270 de milioane”.

Lagărul a existat de-a lungul întregii dominații comuniste. În România, de pildă, șantierul canalului Dunăre-Marea Neagră a antrenat moartea a 200 000 de oameni, servind drept mormânt vechilor elite. Despre lagărul vietnamez, despre lagărul chinez (Laogai) avem doar frânturi de informații. Un fost zek sovietic mi-a relatat următoarele: un

deținut din Laogai, care evadase spre Siberia, simțise că a ajuns în Paradis când a fost aruncat în lagărul martorului meu! Într-adevăr, în Gulag primise o pedeapsă bine definită, în vreme ce în China detenția sa nu avea un termen precis, depinzând de „progresul său moral” (lagărul este considerat ca o „școală”). Seara, era adus înapoi la barăci, în timp ce în China era înlănțuit la locul de muncă. Puținul pe care-l cunoaștem despre lagărele din Coreea de Nord ne face să ne înfiorăm de groază. Ele funcționează și astăzi din plin.

Execuția judiciară

Comunismul folosește în general două forme de condamnare la moarte, utilizate doar în mod accesoriu de nazism. Prima este execuția judiciară.

Nazismul nu a practicat-o împotriva evreilor, de vreme ce, în ochii săi, ei nu aparțineau speciei umane și nu depindeau deci de nici o „justiție”. A utilizat-o împotriva opozanților, membrilor Rezistenței, partizanilor, după o examinare mai mult sau mai puțin sumară – dar realistă – a faptelor.

În comunism, execuția (împușcare, glonte în cap, spânzurare) trebuie în principiu să urmeze unui examen judiciar, pentru ca „poporul” sau reprezentantul său (un organ al partidului) să recunoască și să condamne dușmanul declarat sau ascuns. Execuțiile, sumare la început, au căpătat deci treptat o formă judiciară pe măsură ce aparatul (prokuratura) se perfecționa. În așa-numita epocă a „marii terori”, care a început în 1934, mărturisirea era căutată, obținută prin diverse mijloace, dintre care cel mai simplu și mai răspândit era tortura.

Particularitatea acestei perioade a fost că majoritatea persoanelor arestate – adeseori pentru a completa cota de arestări hotărâtă dinainte – erau total străine de capetele de acuzare: fie că erau pasive și incapabile să se opună în vreun fel, fie că erau sincer devotate comunismului, nutrind pentru Stalin toată dragostea și venerația ce li se pretindeau. De unde teama chinuitoare care copleșea întreaga populație. De unde și sentimentul de coșmar și de nebunie, pentru că

aceasta nu reușea să înțeleagă raționalitatea imensei mașini de zdrobit și ucis. Oamenii se așteptau să fie arestați pentru că vedeau cum le dispar vecinii în tăcere, unul câte unul, iar noaptea, având pregătită sub pat bocceaua de deținut, ciuleau urechea la pașii de pe scară. Majoritatea țărilor comuniste, democrații populare din Europa și mai ales din Asia, au traversat perioade de acest gen. Avem motive să credem că Hitler a inspirat ideea „marii terori” „Noaptea cuțitelor lungi” (1934), această epurare-fulger a partidului nazist, a făcut poate opt sute de victime. Stalin a mărit această cifră de mai bine de o mie de ori.

Foametea

Foametea, spre deosebire de penurie, care este constantă, e un spectru recurent ce însoțește istoria regimurilor comuniste. Poate fi observată în URSS, China, Etiopia, Coreea.

În cea mai mare parte a timpului, foametea este o consecință a politicii comuniste. O caracteristică esențială a acestei politici este de a-și extinde controlul asupra totalității subiecților. Nu e admisibil ca țăranii să fie lăsați să se organizeze spontan departe de controlul puterii. Prin expropriere și obligarea lor de a intra în cadrele artificiale ale colhozului, ale comunei populare, se creează automat o criză de subsistență. Nu se poate spune totuși că puterea urmărește foametea ca atare, dar e prețul pe care acceptă să-l plătească pentru a-și atinge obiectivele politice și ideologice. În Kazahstan, populația a scăzut la jumătate.

Cu toate acestea, au existat cazuri în care foametea a fost dorită și organizată într-un scop precis: exterminarea. Așa s-a întâmplat în Ucraina, în perioada 1932-1933. Se urmărea nu doar înfrângerea unei oarecare rezistențe a țăranimii – colectivizarea o zdrobise deja –, ci anihilarea existenței naționale a poporului ucrainean. S-a vorbit în acest sens, și pe bună dreptate, de genocid.

Consimțită ca mijloc sau urmărită ca scop, foametea a fost procedeul cel mai ucigaș al distrugerii comuniste a

oamenilor. Ea a antrenat moartea a mai bine de jumătate din morții imputabili sistemului în URSS și poate trei sferturi din victimele comunismului din China.

Numele și anonimatul

Cunoaștem, cu o precizie mereu sporită de cercetare și de pietatea evreiască, numărul evreilor exterminați de nazism. Dispunem de anuare care indică efectivul fiecărui tren, data plecării sale. Numele sunt înregistrate și păstrate cu grijă. Evaluarea numărului de persoane exterminate de comunism este incertă, cu o marjă de eroare de câteva zeci de milioane. Cifra admisă de Cartea neagră se situează între 85 și peste 100 de milioane.

Această diferență enormă, care face ca unii, exterminați ca animalele, să fie onorați ca oamenii, iar ceilalți, condamnați la moarte poate într-o manieră mai umană (în măsura în care li se atribuia cel puțin statutul de „dușman“), sunt uitați ca niște animale, nu țin doar de pietatea sau de impietatea memoriei. Ea ține și de faptul că anchetele sunt imposibile sau interzise aproape pe întreg teritoriul care s-a aflat sau se mai află și astăzi sub dominație comunistă; de voința generală de amnezie a comunismului și de hiperamnezie a nazismului. În fine, ea ține de natura acestora. Nazismul acționează prin categorii determinate, delimitabile din punct de vedere administrativ, succesive (handicapații de dinaintea izbucnirii războiului, evreii, țiganii...), comunismul – prin decimări vagi, simultane, aleatorii, putând afecta ansamblul populației supuse.

* * *

Maniera de ucidere nu este un criteriu de evaluare. Trebuie să rezistăm tentației de a considera o moarte mai atroce în sine decât alta; nici una nu poate fi privită de aproape. Nimeni nu poate ști ce simțea un copil care inhala gazul Zyklon B sau care murea de foame într-o izbă ucraineană. Câtă vreme oamenii erau uciși în absența oricărei justiții, trebuie să admitem că au pierit cu toții într-un mod oribil, atât unii cât și alții, fiindcă erau nevinovați. Numai când

intervine justiția ne putem imagina că anumite execuții sunt mai onorabile – sabia, de pildă, față de funia spânzurătorii, însă cum exterminările secolului au fost străine ideii de onoare, este imposibil și indecent să clasificăm supliciile.

Distrugerea morală

În jurul distrugerii fizice – imensul osuar, devastarea pământului, aspectul cel mai evident al dezastrului, asupra căruia se concentrează studiile și măsurătorile — se întinde un domeniu invizibil, unde ravagiile sunt probabil mai extinse, afectează mai multă lume și vor fi mai greu de reparat: distrugerea minților și a sufletelor.

Inepția

Se poate alcătui – și acest lucru a fost făcut – genealogia intelectuală a celor două forme ideologice principale care au pus stăpânire în acest secol pe o parte din omenire. Pericolul este de a ajunge să credem că ideile vaste și profunde din care au smuls câte ceva pentru a se forma subzistă încă în ele. Ar însemna să le conferim o demnitate, un titlu de noblețe pe care nu îl merită. Ar însemna să le facem jocul, fiindcă ambele își revendică această genealogie. Marxism-leninismul se înfățișă drept moștenitorul unei tradiții care mergea până la Heraclit și Democrit. Pretindea că descinde din Lucrețiu, Epoca Luminilor, Hegel, dintr-o întreagă mișcare științifică. El le rezuma și le punea în aplicare.

Nazismul își căuta referințele în tragedia greacă, Herder, Novalis, un alt Hegel, Nietzsche și, desigur, se justifica prin mișcarea științifică de la Darwin înapoi. Nu trebuie să le credem. E o iluzie, care comportă și pericolul de a compromite ascendența revendicată: riscăm să-i reproșăm lui Hegel sau oricărui alt filozof sau savant citat de cele două curente faptul că au avut asemenea descendenți.

Această iluzie se risipește dacă privim cu atenție

funcționarea intelectuală reală a conducătorilor naziști și comuniști. Ea este complet dominată de un sistem de interpretare a lumii de o extraordinară sărăcie. Între clase sau rase este angajată o luptă dualistă. Definiția acestor clase sau a acestor rase nu are sens decât în și prin sistem, astfel încât partea obiectivă care poate exista în noțiunea de clasă sau de rasă este pierdută din vedere. Aceste noțiuni transformate în ceva demential explică natura luptei, o justifică, limpezesc în mintea ideologului acțiunea adversarilor și a aliaților. Poate să existe viclenie și abilitate în mijloacele folosite pentru atingerea țelului propus – într-adevăr, comunismul a beneficiat, sub Lenin, Stalin, Mao, Ho Și Min, de actori mai capabili decât Hitler: logica de ansamblu a sistemului rămâne absurdă, scopul – de neatins.

Starea psihică a militantului se distinge prin investirea fanatică în sistem. Viziunea centrală reorganizează întreg câmpul intelectual și perceptiv, până la periferie. Limbajul este astfel transformat. El nu mai servește la comunicare sau exprimare, ci la mascarea rupturii dintre sistem și realitate, având sarcina magică de a plia realitatea pe viziunea asupra lumii. Este un limbaj liturgic, în care fiecare formulă indică adeziunea locutorului la sistem și îl somează pe interlocutor să adere la rândul-i. Cuvintele de semnalizare sunt deci amenințări și alegorii ale puterii.

Nu poți rămâne inteligent sub imperiul ideologiei. Nazismul a sedus câteva mari spirite: Heidegger, Carl Schmitt. Dar asta numai pentru că ei proiectau asupra nazismului propriile gânduri, care-i erau străine, un antimodernism profund, un antidemocratism profund, un naționalism transformat în metafizică, lucruri pe care nazismul părea să le fi asumat, mai puțin ceea ce avea valoare în viața intelectuală a acestor filozofi, gândirea, profunzimea, metafizica. Și ei cedau iluziei genealogiei.

Marxism-leninismul nu a recrutat niciodată decât spirite de mână a doua, un Lukács, de exemplu, care n-au întârziat să-și irosească talentul. Partidele comuniste se puteau lăuda că numără printre adepții lor nume ilustre, Aragon, Brecht, Picasso, Langevin, Neruda: aveau grijă să îi marginalizeze,

pentru a-i cantona într-o adeziune legată de hazard, toane, interes, circumstanțe. Dar, în ciuda caracterului superficial al acestei adeziuni, pictura lui Picasso (vezi *Masacrele din Coreea*), poezia lui Neruda și a lui Aragon s-au resimțit de pe urma acestei alegeri. Ea poate subzista artistic într-un registru al provocării. Adeziunea la ideologie a spiritelor superioare se produce prin intermediul unei confluente aleatorii de pasiuni diverse a căror natură este exterioară ideologiei. Dar, apropiindu-se de nucleul acesteia, pasiunile se ofilesc și nu mai rămâne decât un reziduu de ineptie.

În zona comunistă, conducătorii au ținut uneori să rezume sub numele lor schema fundamentală, cum s-a întâmplat în cazul lui Stalin și al lui Mao. Ea constă în câteva pagini și conține totalitatea doctrinei: nu există tratate superioare acestor manuale, calificate uneori drept „elementare” pentru a lăsa impresia că există altele mai savante; ele n-ar fi decât o prezentare diluată a celor dintâi. Totuși, sunt impuse ca obiecte de „studiu”, cu alte cuvinte supuși au obligația să petreacă sute de ore recitindu-le până la refuz și psalmodiindu-le. În zona nazistă nu au existat asemenea compendii. Gândirea trebuia suspendată de cea a șefului, care se înfățișa ca oraculară și inspirată. Când îi analizăm conținutul, constatăm că e un amestec jalnic de darwinism social, eugenism, ură vag nietzscheană față de creștinism, religie a „resentimentului”, antisemitism patologic.

Omul nazist și comunist se oferă examenului clinic al psihiatrului. El pare închis, rupt de realitate, capabil să argumenteze la nesfârșit în cerc în fața interlocutorului său, obnubilat, convins totuși că e rațional. Iată de ce psihiatrii au apropiat această stare de delirul cronic sistematizat, de schizofrenie, de paranoia. Dacă ducem analiza și mai departe, vedem că această caracteristică rămâne metaforică. Semnul cel mai evident că această nebunie este artificială e faptul că e reversibilă: când presiunea încetează și circumstanțele se schimbă, „pacientul” se vindecă imediat, ieșind din această stare ca dintr-un vis. Dar este un vis cu ochii deschiși, care nu blochează motricitatea și menține o anume coerență cu alură rațională. În afara zonei atinse, care

la omul sănătos este partea superioară a spiritului, cea care elaborează religia, filozofia, „ideile directoare ale rațiunii”, cum ar spune Kant, funcțiile înțelegerii par intacte, dar polarizate și aservite laturii delirante. Astfel încât, la trezire, capul e gol, iar ucenicia vieții și a cunoașterii trebuie luată în întregime de la capăt. Germania, care fusese Atena Europei vreme de un secol, s-a trezit abrutizată de doisprezece ani de nazism. Ce să mai spunem de Rusia, mult mai sistematic supusă timp de șaptezeci de ani pedagogiei absurdului, și ale cărei baze intelectuale erau mai puțin bine stabilite și mai fragile!

Aceste maladii mentale artificiale sunt totodată epidemice și contagioase. Au fost comparate cu răspândirea bruscă a ciumei sau a gripei. În mod formal, nazificarea Germaniei în 1933, Revoluția culturală chineză se dezvoltă într-adevăr ca o boală contagioasă. Așteptând să aflăm mai multe despre aceste maladii psihice transmisibile, să acordăm acestor comparații o valoare pur metaforică.

Inepția este fundalul distrugerii morale și condiția acesteia. Dereglarea conștiinței naturale și obișnuite nu are loc decât în cazul în care concepția despre lume, raportul cu realitatea au fost în prealabil perturbate. N-am să discut aici dacă această orbire este o circumstanță atenuantă sau dacă reprezintă o parte integrantă a răului. Ea nu suspendă judecata morală.

Falsificarea nazistă a binelui

Dacă încercăm să privim atent ansamblul operațiunilor practicate pe un popor în cele șase lagăre enumerate mai sus, ne lipsesc cuvintele, conceptele, imaginația refuză să conceapă și memoria să rețină așa ceva. Ne aflăm în afara umanului, ca și cum am fi în fața unei transcendențe negative. Ne vine în minte irezistibil ideea demoniacului.

Demoniacul ne este semnalat de faptul că aceste acte au fost înfăptuite în numele binelui, sub acoperirea unei morale. Distrugerea morală are drept instrument o falsificare a binelui astfel încât criminalul, într-o măsură imposibil de

precizat, să poată ține la distanță conștiința că face rău.

Himmler a rostit în timpul războiului numeroase discursuri în fața ofițerilor superiori și a șefilor de serviciu ai SS.¹ Tonul este întotdeauna cel al îndemnului moral.

Iată un text care se ridică deasupra contingentelor epocii, ba chiar deasupra intereselor imediate ale Reich-ului, înălțându-se la universal: „Tot ceea ce facem trebuie să fie justificat în raport cu strămoșii noștri. Dacă nu regăsim această legătură morală, cea mai profundă și cea mai de nădejde, pentru că e cea mai naturală, nu vom fi în stare, la nivelul la care ne aflăm, să învingem creștinismul și să construim acest Reich germanic care va fi o binecuvântare pentru întreg pământul. De milenii, este de datoria rasei blonde să domine planeta și să-i aducă întotdeauna fericirea și civilizația” (9 iunie 1942).

Potrivit nazismului, binele constă în restaurarea unei ordini naturale corupte de istorie. Corecta ierarhizare a raselor a fost bulversată de aceste evenimente funeste care sunt creștinismul („această ciumă, cea mai gravă maladie care ne-a afectat de-a lungul istoriei”), democrația, domnia aurului, bolșevismul, evreii. Ordinea naturală este încununată de Reichul german, dar face loc și celorlalți germani care sunt scandinavii, olandezii, flamanzii. Imperiul britanic poate fi lăsat intact, fiind „un imperiu mondial creat de rasa albă”. Pe o treaptă inferioară se situează francezii, italienii. Și mai jos, slavii, care vor fi făcuți sclavi și împuținați: Himmler prevede o „diminuare” de treizeci de milioane. În interiorul societății va fi restaurată de asemenea ordinea naturală, care presupune dominația celor mai buni, mai duri, mai puri, mai nobili, ale căror exemple vii sunt furnizate de Waffen-SS. Când Himmler rostește acest discurs, incurabilii, handicapații, alienații „rasei” germane fuseseră deja eutanasiați clandestin în spitale și aziluri.

Toate acestea nu vor avea loc, continuă Himmler, fără o luptă de o duritate extremă. În discursurile sale, el face constant apel la eroism, la autodepășire, în sensul unei

¹ Heinrich Himmler, *Discours secrets*, Gallimard, Paris, 1978

datorii superioare față de Reich, mai ales când e vorba de executarea unor ordine dificile: „Trebuie să atacăm sarcinile ideologice și să răspundem destinului, oricare ar fi el; trebuie să rămânem în picioare, să nu cădem niciodată, să nu dăm nicicând dovadă de slăbiciune, să fim întotdeauna în stare de alertă până la ultima suflare sau până ce misiunea fiecăruia dintre noi a fost îndeplinită.”

„Soluția finală”, prin unele aspecte, nu e decât o problemă tehnică, la fel ca despăducherea când există pericolul unei epidemii de tifos: „Distrugerea puricilor nu ține de o concepție despre lume. E o chestiune de curățenie [...] În curând n-o să mai avem purici” (24 aprilie 1943). Metafora insectei care trebuie distrusă apare în mod regulat în lagărul de exterminare ideologică. Lenin o folosisese deja. Dar Himmler, ca un bun șef ce era, spune asta ca să-și liniștească și să-și încurajeze auditoriul. El știe că lucrurile nu sunt chiar atât de simple, că pot să apară false scrupule și că, pentru a îndeplini anumite sarcini, „trebuie să avem mereu conștiința faptului că ne aflăm într-o luptă rasială, primitivă, naturală și originară” (1 decembrie 1943). Aceste patru adjective descriu în chip adecvat nota eticii naziste.

În discursul din 6 octombrie 1943, Himmler își enunță concepția despre soluția finală: „Fraza: evreii trebuie exterminați – comportă puține cuvinte, e ușor de rostit, domnilor. Dar necesită din partea celui care o pune în practică tot ce e mai dur și mai dificil pe lume. Evident, sunt niște evrei, nu sunt decât niște evrei, e limpede; însă gândiți-vă câți oameni – chiar și unii tovarăși din partid – au adresat diferitelor servicii sau mie însumi faimoasa cerere, spunând că, sigur, toți evreii sunt niște porci, afară de Cutare sau Cutare, care sunt niște evrei cumsecade și nu trebuie să pățească nimic. Îndrăznesc să afirm că, judecând după numărul acestor cereri și numărul acestor păreri în Germania, au existat mai mulți evrei cumsecade decât cei care figurau nominal. [...] Vă cer insistent să ascultați pur și simplu ce vă spun aici, în acest cadru restrâns, și să nu vorbiți niciodată despre asta. Ne-a fost pusă următoarea întrebare: ce se întâmplă cu femeile și copiii? M-am decis și am găsit, și în

această privință, o soluție evidentă. Consideram că n-am dreptul să-i extermin pe acești oameni – sau, dacă vreți, să-i omor ori să pun să fie omorâți – și să-i las să crească pe copiii care s-ar răzbuna pe copiii și urmașii noștri. A fost nevoie să iau grava decizie de a face să dispară acest popor de pe suprafața pământului. Pentru organizația care a trebuit să ducă la îndeplinire această sarcină a fost lucrul cel mai greu pe care l-a avut de făcut vreodată. Cred că pot spune că totul a fost înfăptuit fără ca oamenii sau ofițerii noștri să fi suferit din această pricină în inima sau în sufletul lor. Pericolul era totuși real. Calea situată între cele două posibilități: a deveni prea nemilos, a deveni lipsit de inimă și a nu mai respecta viața umană, sau, dimpotrivă, a deveni prea slab și a-ți pierde capul, ajungând la crize de nervi – calea între Scylla și Charybda este cumplit de îngustă.”

Virtuoasa cale de mijloc pretinsă de Himmler a fost uneori atinsă: într-adevăr, câțiva mari călăi au fost tați de familie tandri, soți sentimentali. E nevoie ca „sarcina” să fie efectuată fără intervenția unor motive „egoiste”, calm, fără nicio slăbiciune nervoasă. A deveni alcoolic, a viola o fată, a-i jefui pe deportați în propriul folos, a te abandona sadismului inutil – toate sunt un semn de indisciplină, de dezordine și de ignorare a idealismului nazist, fapte condamnabile și care trebuie să fie pedepsite.

* * *

Morala nazistă cere să fie urmată ordinea pe care o indică natura. Dar ordinea naturală nu e contemplată, este dedusă din cunoașterea ideologică. Polul binelui este reprezentat de „rasa blondă”, polul răului de „rasa evreiască”. Lupta cosmică va lua sfârșit prin victoria unuia dintre ele.

Dar totul e fals. Nu există rase în sensul nazist al cuvântului. Marele arian blond nu există, chiar dacă pot fi întâlniți germani înalți și blonzi. Evreul, așa cum îl înfățișau naziștii, nu există, fiindcă reprezentarea rasială pe care o au despre el nu prezintă decât raporturi de coincidență cu veritabila identitate a poporului Legământului biblic. Nazistul crede că vede natura, dar natura se ascunde în spatele grilei

interpretative. Situația istorică și militară nu e mei ea percepută fără o anumită deformare. Din cauza „nazismului” său, Hitler intră în război și, din cauza aceluiași nazism, îl pierde. Superioritatea lui Stalin este de a-și fi putut pune ideologia între paranteze atâta timp cât a fost nevoie ca să-și pregătească victoria. Ideologia leninistă era „cea mai bună” fiindcă permitea asemenea pauze și autoriza o răbdare politică de care nazismul, impulsiv și convulsiv, era incapabil.

Etica nazistă se manifesta ca o negare a tradiției etice a întregii omeniri. Doar câțiva gânditori marginali au îndrăznit să lanseze, din provocare estetică, unele din temele sale. Într-adevăr, genul de naturalism pe care-l propune, supraomul, subomul, voința de putere, nihilismul, iraționalismul o fac să alunece spre tărâmul esteticii. Este amețitorul kitsch artistic, punerile în scenă de la Nürnberg, arhitectura monumentală în stilul lui Speer, sumbra splendoare a forței brute. Ca morală, ea nu poate produce replici serioase în istorie. Perversitatea sa devine astfel evidentă; ea nu e universalizabilă: aceste două slăbiciuni o opun moralei comuniste.

Așa se explică de ce morala nazistă a fost mai puțin contagioasă decât morala comunistă și de ce distrugerea morală a fost mai limitată. Rasele „inferioare”, „subumane” vedeau în această doctrină o amenințare mortală iminentă, astfel încât nu puteau fi tentate de ea. Poporul german însuși, în măsura în care l-a urmat pe Hitler, a făcut-o mai mult din naționalism decât din nazism. Naționalismul, care este o pasiune naturală, deosebit de exacerbată de două secole încoace, a furnizat formațiunilor artificiale ale regimului nazist, ca de altminteri și regimului comunist, energia și carburantul. Câțiva membri ai elitei germane susținuseră venirea la putere a cancelarului: aristocratismul lichelelor din trupele hitleriste n-avea nimic de-a face cu fosta elită. Cei care se revendicau de la Nietzsche au fost respinși ca toți ceilalți. Cât despre loialitatea corpului de ofițeri, ea se explică prin tradiția militară, întărită în condițiile date de un strop de kantism sau de hegelianism. Soldații s-au supus ordinelor așa cum fac toți soldații.

Iată de ce vârful de lance teoretic al nazismului, distrugerea fizică a poporului evreu, apoi, în ordine ierarhică, a tuturor celorlalte popoare, a fost unul din secretele cele mai bine păzite ale Reichului. „Noaptea de cristal“, care a fost un test, o tentativă de a convoca și de a ralia poporul german în jurul marelui proiect, nu a constituit un succes politic. Din acest motiv, Hitler a hotărât să construiască cele șase mari centre de exterminare în afara teritoriilor Germaniei istorice.

Devastarea morală nazistă poate fi descrisă în cercuri concentrice în jurul nucleului central pe care fragmentele citate din Himmler ne permit să ni-l imaginăm. El este format din cei care s-au convertit la plenitudinea nazismului. Sunt puțin numeroși. Reprezintă centrul partidului, centrul Waffen-SS, centrul Gestapoului. Cei care practică exterminarea sunt și mai puțini. Nici nu aveau nevoie să fie mai numeroși: gradul înalt de dezvoltare industrială și tehnologică germană permitea economisirea mâinii de lucru. Cele câteva sute de SS care guvernau lagărele morții delegau sarcinile „manuale“ victimelor înseși. Membrii *Einsatzgruppen* erau recrutați fără nicio calificare prealabilă. S-a remarcat că ei puteau teoretic să părăsească aceste unități de asasini. Întâmpinau însă atunci mari neajunsuri, în primul rând acela de a deveni combatanți pe frontul sovietic. Acești oameni erau, sau au devenit, niște monștri. Nu e sigur că fuseseră cu toții cuceritori de ideologia nazistă. E ușor să recrutezi, din ansamblul populației, atâția torționari și asasini de câți ai nevoie. Lustrul ideologic le facilita vocația sau îi permitea să se dezvolte.

S-a subliniat că activitatea acestor *Einsatzgruppen* nu putea fi ignorată de Wehrmacht, în ariergarda căruia operau; că destinația convoaielor, lichidarea ghetourilor nu lăsa loc prea multor supoziții; că în ciuda aceluia *no man's land* care înconjura lagărele, ceva tot sfârșea prin a răzbate de acolo. Hilberg scrie că secretul era „un secret cunoscut de toată lumea“. Cu siguranță, așa stau lucrurile, dar trebuie să luăm în considerare două aspecte.

Un secret cunoscut de toată lumea nu e același lucru cu o politică proclamată și un fapt public. Germanii urmau linia

impusă din disciplină militară și civică, din naționalism, din frică, din neputința de a concepe sau a întreprinde un act de rezistență. Secretul, chiar deconspirat, îi elibera de responsabilitatea morală imediată, cel puțin le permitea să tergiverseze lucrurile, să întoarcă privirea în altă parte, să pretindă că toate astea nu existau. În perioada nazismului subzista o societate care trăia pe ruinele dreptului. Corpul de ofițeri cuprindea numeroși cetățeni care rămâneau fideli canoanelor războiului și se străduiau, cu mai mult sau mai puțin succes, să păstreze o anumită onoare. Pentru că proprietatea nu fusese încă distrusă, supraviețuia o societate civilă. Filmul *Lista lui Schindler* se bazează pe faptul că în Germania putea exista un proprietar de întreprindere capabil să recruteze și să adăpostească o mână de lucru evreiască. Încă din primii ani ai comunismului, un asemenea lucru era de neconceput în Rusia.

Conținutul secretului nu era credibil pentru un spirit normal constituit. O mare parte din Germania trăia încă într-o societate și sub o morală naturală și nu măsura încă ce o aștepta, lucru care făcea încă și mai incredibilă realitatea care îi era ascunsă, consistența bănuielilor, evidența indiciilor. Evreii înșiși, care trecuseră prin expropriere, concentrare, deportare, când ajungeau în fața camerelor de gazare nu-și credeau ochilor.

Pedagogia nazistă nu s-a exercitat decât vreme de câțiva ani. Când Germania a fost ocupată, nazismul s-a evaporat numaidecât – cel puțin în zona occidentală: în răsărit, el a fost în parte reutilizat. Mai întâi pentru că a fost judecat și condamnat de întreaga justiție germană și internațională. Apoi, pentru că majoritatea populației nu fusese profund pătrunsă de această ideologie. În fine, pentru că naziștii înșiși, treziți la realitate, nu vedeau prea limpede raportul dintre ceea ce fuseseră ei sub influența magică a ideologiei și ce erau acum, când acea ideologie se risipise. Eichmann s-a regăsit în natura sa fundamentală de slujbaș mărunț, așa cum fusese înainte și cum ar fi redevenit mai apoi dacă nu ar fi fost prins și pedepsit. Pedepsă pe care a primit-o pasiv, potrivit caracterului său șters. Faptele care i se reproșau –

așa cum a arătat pe bună dreptate Hannah Arendt - erau incomensurabile cu conștiința limitată a acestei făpturi banale.

Falsificarea comunistă a binelui

Comunismul este moral. Imperativul moral susține întreaga preistorie a bolșevismului (socialismul francez și german, populismul rus) și victoria sa este celebrată ca o victorie a binelui. Estetica nu ține pasul cu etica. Nazistul se crede artist, comunistul, virtuos.

Fundamentul acestei morale se află în sistemul interpretativ. Ea poate fi dedusă din cunoaștere. Natura primitivă, ni se spune, nu e natura ierarhizată, crudă, implacabilă de care era încântat omul superior nazist. Seamănă mai curând cu natura bună a lui Rousseau. Ea s-a pierdut, dar socialismul o va recrea, ducând-o la un nivel superior. Omul se va realiza pe deplin în cadrul ei. Troțki afirma că nivelul de bază al noii umanități va fi la înălțimea lui Michelangelo și Leonardo da Vinci. Comunismul democratizează supraomul.

Progresul natural este un progres istoric, fiindcă materialismul dialectic și istoric asigură unitatea naturii și a istoriei. Comunismul își însușește marea temă a Epocii Luminilor, Progresul, spre deosebire deci de temele decadente care bântuie nazismul; dar e vorba de un progres dramatic, care trece prin distrugeri imense și inevitabile. Recunoaștem aici frânturi din pantragismul hegelian și mai ales din darwinismul dur al luptei pentru supraviețuire aplicată societății. „Raporturile sociale de producție” („sclavagismul”, „feudalismul”, „capitalismul”) se succedă asemenea regnurilor în lumea animală, așa cum mamiferele urmează după reptile. Este un teren de înțelegere secretă între nazism și comunism: nimeni nu plânge după laptele vărsat, nu poți să faci omletă fără să spargi ouăle, când trece gealăul sar așchii - toate expresii familiare lui Stalin. De o parte și de cealaltă, istoria e stăpână. Nazismul va restabili lumea în frumusețea ei, comunismul, în bunătatea ei.

Restabilirea este suspendată de voința umană luminată de ideologie. Leninismul se supune, într-o manieră și mai evidentă decât nazismul, schemei gnostice a celor două principii antagoniste și a celor trei timpi. La început era comuna primitivă, în viitor va fi comunismul, iar astăzi e vremea luptei dintre cele două principii. Forțele care ne fac să „avansăm” sunt bune, cele care ne „întârzie”, rele. Ideologia (garantată în mod științific) desemnează principiul rău. Nu e o entitate biologică (rasa inferioară), ci socială, care împânzește la drept vorbind întreaga societate: proprietatea, capitalismul, complexul moravurilor, dreptului, culturii care se întemeiază pe acest principiu rău și pe care le rezumă expresia „spiritul capitalismului”. Oamenii care au înțeles cei trei timpi și cele două principii, care cunosc esența ordinii naturale și istorice și care știu sensul evoluției sale și mijloacele de a o grăbi se regroupează și formează partidul.

Este bun, așadar, ansamblul mijloacelor care ne ajută să atingem țelul prevăzut de revoluționar. Cum procesul este deopotrivă natural și istoric, distrugerea vechii ordini reprezintă în ca însăși o jertfă care generează noul. Formula lui Bakunin, care rezuma ceea ce înțelesese din Hegel, este maxima bolșevismului: spiritul de distrugere e totuna cu spiritul de creație. În preistoria bolșevismului, eroii *narodnik* erau foarte conștienți de revoluția morală pe care o atrăgeau după sine aceste concepții. Cernâșevski, Neceaev, Tkacev au dezvoltat o literatură a „omului nou”, pe care Dostoievski a satirizat-o și căreia i-a înțeles sensul metafizic. Omul nou este acela care își însușește noua morală a devotamentului absolut față de țelurile propuse, care se antrenează sever ca să alunge din el ultimele resturi din vechea morală, cea pe care o promovează „dușmanii de clasă” pentru a-și perpetua dominația. Lenin a canonizat etica comunistă. Troțki a scris un opuscul al cărui titlu spune totul: *Morala lor și a noastră*.

Surprinzător e faptul că această ruptură morală nu e percepută de toți cei care se află în afara acestui mediu revoluționar. Într-adevăr, pentru a descrie noua morală, comunismul se slujește de cuvinte aparținând celei vechi: dreptate, egalitate, libertate... Este evident că lumea pe care

se pregătește s-o distrugă este plină de nedreptate și opresiune. Oamenii virtuoși nu pot să nu admită că în fond comuniștii denunță aceste tare cu o vigoare extremă. Ei constată că justiția distributivă nu e respectată. Călăuzindu-se după ideea de dreptate, omul de bine caută să promoveze o mai bună repartitie a bogățiilor. Pentru comunist, ideea de dreptate nu constă într-o împărțire „dreaptă“, ci în făurirea socialismului, în suprimarea proprietății private, anulând în consecință orice măsură de împărțire, împărțirea însăși și, în cele din urmă, dreptul părților. Comuniștii se străduiesc să facă să se nască conștiința inegalității nu pentru a scoate în evidență un defect al dreptului, ci pentru a-i face pe oameni să dorească o societate în care reglementarea nu trece prin drept. La fel, ideea comunistă de libertate își propune să insufle conștiința unei opresiuni acolo unde individul, victimă a alienării capitaliste, se crede liber. În cele din urmă, toți termenii care servesc la exprimarea modalităților binelui: justiție, libertate, umanitate, bunătate, generozitate, înfăptuire sunt instrumentalizați în vederea unui țel unic, care îi cuprinde pe toți și îi realizează: comunismul. Din perspectiva ideii comuniste, aceste cuvinte nu mai întrețin cu vechea terminologie decât un raport de omonimie.

Existau totuși criterii simple care ar fi trebuit să risipească aceste confuzii.

Numesc morală naturală sau comună aceea la care se referă înțelepții Antichității, dar și cei din China, India sau Africa. În lumea Bibliei, această morală e rezumată în a doua tablă a poruncilor lui Moise. Etica comunistă i se opune fățiș și în mod conștient. Ea își propune să distrugă proprietatea, odată cu ea dreptul și libertatea care-i sunt asociate, și să reinstitue ordinea familială. Își îngăduie să folosească toate mijloacele mincinoase și violente pentru a depăși vechea ordine și a instaura una nouă. În principiul său, ea contravine deci în mod deschis poruncii a cincea („cinstește pe tatăl tău și pe mama ta“), poruncii a șasea („să nu ucizi“), a șaptea („să nu fii desfrânat“), a opta („să nu furi“), a noua („să nu dai mărturii mincinoase asupra aproapelui tău“) și a zecea („să nu poftești... nimic din cele ce sunt ale aproapelui tău“).

Nu e câtuși de puțin nevoie să crezi în revelația biblică pentru a accepta spiritul acestor precepte pe care le regăsim pe toată suprafața pământului. Majoritatea oamenilor consideră că există comportamente care sunt bune și adevărate fiindcă ele corespund lucrurilor pe care le cunosc din structura universului. Comunismul concepe un alt univers și își raportează morala la acesta. Iată de ce el recuză nu numai preceptele, ci și fundamentul lor, lumea naturală. Spuneam că morala comunistă se întemeiază pe natură și pe istorie; e fals: pe o supranatură care nu există și pe o istorie lipsită de adevăr.

* * *

„Regimul sovietic, scria Raymond Aron în *Démocratie et totalitarisme*¹, s-a născut dintr-o voință revoluționară inspirată de un ideal umanitar. Scopul era de a crea regimul cel mai uman pe care l-a cunoscut vreodată istoria, primul regim în care toți oamenii ar putea ajunge la umanitate, în care clasele vor fi dispărut, în care omogenitatea societății ar permite recunoașterea reciprocă a cetățenilor. Dar această mișcare care aspira spre un țel absolut nu ezita în fața nici unui mijloc, pentru că, potrivit doctrinei, doar violența putea crea o societate desăvârșită și pentru că proletariatul era angajat într-un război nemilos cu capitalismul.

Din această combinație între un țel sublim și o tehnică necruțătoare au apărut diferitele faze ale regimului sovietic.”

Aceste rânduri reflectă, cât se poate de limpede, ambiguitatea și amăgirea comunismului. Fiindcă ceea ce e numit uman și umanitar este de fapt supraumanul și supraumanitarul pe care le promite ideologia. Umanul și umanitarul nu au nici drept, nici viitor. Clasele nu sunt reconciliate, ci dispar. Societatea nu devine omogenă, autonomia și dinamica sa sunt distruse. Nu proletariatul e cel care se războiește cu capitalismul, ci secta ideologică ce

¹Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Gallimard, Paris, 1965, p. 302. [Trad. Rom. *Democrație și totalitarism*, All, București, 2001. (N. Red.)]

vorbește și acționează în numele său. În fine, capitalismul nu există decât în opoziție cu un socialism inexistent (sau care există doar în ideologie) și, prin urmare, conceptul de capitalism este inadecvat pentru a descrie realitatea ce trebuie suprimată. Scopul nu e sublim: el împrumută doar culorile sublimului. Mijlocul, care este de a ucide, devine singurul scop posibil.

La capătul unei lungi și admirabile paralele între nazism și comunism, Raymond Aron scrie: „Îmi mențin părerea, în concluzie, că între aceste două fenomene există o diferență esențială, oricare ar fi similitudinile. Diferența este esențială din pricina ideii care animă cele două demersuri. Într-un caz, totul sfârșește în lagărul de muncă, în celălalt, în camera de gazare. Într-un caz acționează voința de a construi un nou regim și, poate, un alt om, prin indiferent ce mijloace; în celălalt, o voință de-a dreptul demonică de a distruge o pseudorasă.”¹

Sunt de acord cu această diferență pe baza argumentelor pe care le voi prezenta în cele ce urmează. Cele expuse mai sus nu mă conving. Și nazismul proiecta un regim nou și un om nou, prin indiferent ce mijloace. E greu de stabilit ce e mai demonic, să distrugi o pseudorasă, apoi, succesiv, celelalte pseudorase, inclusiv cea „superioară”, pentru că sunt toate infestate; sau o pseudoclasă, apoi, succesiv, pe celelalte, contaminate toate de spiritul capitalismului.

Raymond Aron conchide: „Dacă ar trebui să rezum sensul fiecăruia din aceste două demersuri, iată, cred, formulele pe care le-aș sugera: în legătură cu întreprinderea sovietică, aș aminti formula banală «cine vrea să fie înger ajunge fiară»; în ce privește întreprinderea hitleristă, aș spune «omul ar greși dacă și-ar propune să semene cu un animal de pradă, reușește asta prea bine».”

Este oare mai bine să fii o fiară cu chip de înger sau un om transformat în fiară, dovedit fiind că ambele sunt animale „de pradă”? E greu de spus. În primul caz, gradul de minciună este mai puternic, iar ispita mai atrăgătoare. Falsificarea

¹ *Ibid.*

binelui e mai profundă, deoarece crima seamănă mai mult cu binele decât crima nudă a nazismului, fapt care permite comunismului să se extindă și să cucerească inimi care ar fi dat înapoi în fața unei vocații de SS. A-i face pe oamenii buni răi este poate mai diabolic decât să-i faci pe oamenii care sunt deja răi și mai răi. Argumentul lui Raymond Aron se reduce la diferența intențiilor. Intenția nazistă contrazice ideea universală a binelui. Intenția comunistă o pervertește, fiindcă pare a fi bună și îngăduie ca o mulțime de suflete neatenți să se asocieze proiectului. Proiectul fiind inaccesibil, nu mai rămân, pentru a califica judecata morală, decât mijloacele care, neputând să atingă țelul spre care tind, devin ele însele scop. Adăugându-se crimei, minciuna o face mai tentantă și mai periculoasă.

Mai tentantă: comunismul leninist fură moștenirea unui foarte vechi ideal. Nu toată lumea e în stare să discearnă, în momentul adeziunii, corupția pe care a operat-o. Se întâmplă câteodată să rămâi multă vreme comunist, uneori chiar o viață întreagă, fără să-ți dai scama. Confuzia dintre vechea morală (comună) și cea nouă nu se risipește niciodată complet. Astfel încât în partidele comuniste rămân o scrie de „oameni cumsecade” care încă nu au fost distruși moral, și prezența lor joacă în favoarea amnistiei colective. Fostul comunist e mai ușor iertat decât fostul nazist, care e bănuț că a renunțat în mod conștient, în clipa adeziunii sale, la morala comună.

Mai periculoasă, pentru că educația comunistă este insidioasă, progresivă, pentru că disimulează sub aparența actelor bune actele rele pe care le încurajează. Mai periculoasă și fiindcă e imprevizibilă pentru viitoarele sale victime. Într-adevăr, toată lumea poate dobândi în principiu, într-un moment sau altul, calitatea de dușman. Nazismul își desemna dinainte dușmanii. Le atribuia o natură fantastică, fără nicio legătură cu cea reală, dar în spatele subomului exista un evreu real, în spatele slavului demn de dispreț, un polonez sau un ucrainean în carne și oase. Cei care nu erau nici evrei, nici slavi dispuneau de un răgaz. Universalismul, care constituie, înaintea preluării puterii, marea superioritate

a comunismului față de exclusivismul nazist, devine, odată ajuns la putere, o amenințare universală. Capitalismul, așa cum este folosit acest termen, nu are decât o existență ideologică, și nu există o categorie umană care să nu poată cădea sub blestemul care se abate asupra lui: țăranimea „mijlocie” și „săracă”, intelighenția, „proletariatul”, în fine, partidul însuși. Toți pot fi contaminați de spiritul capitalismului. Nimeni nu e ferit de bănuială.

* * *

Cu un oarecare realism, conducătorii naziști promiteau sânge și lacrimi, prevedeau o luptă pe viață și pe moarte pentru a restabili umanitatea în ordinea sa rasială corectă. Dimpotrivă, Lenin credea că sosise clipa mult așteptată și că eshatologia avea să se înfăptuiască de îndată ce „capitalismul” ar fi fost înlăturat. Revoluția urma să înflăcăreze lumea întreagă. Odată ce expropriatorii aveau să fie expropriați, cadrele socialismului urmau să se instaleze în mod spontan. Or, după 7 noiembrie 1917 nu se întâmplă nimic, și cortina se ridică peste o scenă goală. Unde au dispărut proletariatul, țăranimea săracă și mijlocie, internaționalismul proletar? Lenin e singur cu partidul său și cu câteva gărzi roșii, într-o lume ostilă sau indiferentă.

Totuși, marxism-leninismul este științific. Trebuie deci ca experiența să confirme teoria. De vreme ce capitalismul e răsturnat, e necesar să fie înlocuit de socialism. Cum, după toate aparențele, el întârzie să apară, rămâne să fie construit potrivit liniei indicate de teorie, verificându-se ca în fiecare clipă rezultatul să fie conform predicției. Iată cum e clădit, cărămidă cu cărămidă, un univers de falsuri care are menirea să-l suplinească pe cel adevărat. Astfel se încheagă o atmosferă de minciună generalizată, pe măsură ce faptele se îndepărtează de cuvintele care trebuie să le descrie. Binele se afirmă frenetic pentru a nega realitatea răului.

Este principala cale prin care se produce distrugerea morală în regimul comunist. Ca și în regimul nazist, ea se întinde în cercuri concentrice în jurul nucleului inițial.

În centru se află partidul, iar în partid cercul său conducător. La început, el se află încă sub totala influență a ideologiei. Este momentul în care se străduiește să elimine „dușmanul de clasă”. Într-o intoxicare completă a conștiinței morale, el distruge în numele utopiei categorii întregi de oameni. O privire retrospectivă ne arată că în cazul rus, coreean, chinez, român, polonez, cambodgian această sângereare inițială a fost una dintre cele mai importante din istoria acestor regimuri, afectând uneori 10% din populație sau chiar mai mult.

Când se vedește că visul utopic tot nu se realizează, că decimarea rituală nu a servit la nimic, observăm o alunecare de la utopie la simpla conservare a puterii. Dușmanul obiectiv fiind deja exterminat, trebuie vegheat să nu se reconstituie sau chiar să se ridice din rândurile partidului. Este momentul unei a doua terori, care pare absurdă pentru că nu corespunde unei rezistențe sociale și politice și vizează un control absolut al tuturor oamenilor și al tuturor gândurilor. Teama devine atunci universală, se răspândește până și în partid, fiecare membru al său simțindu-se amenințat. Toată lumea denunță pe toate lumea, toată lumea trădează în serie.

Urmează al treilea stadiu, în care partidul își ia măsuri de precauție împotriva epurării permanente. El se mulțumește cu o gestiune de rutină a puterii și a securității sale. Nu mai crede în ideologie, dar continuă să-i vorbească limba și are grijă ca acest limbaj, pe care-l știe mincinos, să fie singurul vehiculat, fiindcă reprezintă semnul dominației sale. El acumulează privilegii și avantaje. Se transformă în castă. Intră într-o corupție generalizată. În popor, membrii săi nu mai sunt comparați cu lupii, ci cu porcii.

Periferia e constituită din restul populației. Într-adevăr, aceasta este imediat convocată și mobilizată în ansamblul ei pentru construcția socialismului. Întreaga populație e amenințată, expusă la minciună, solicitată să participe la crimă.

În primul rând, este închisă. Unul din primele acte ale oricărui guvern comunist este închiderea frontierelor. Până în

1939, naziștii autorizau plecările în schimbul unei răscumpărări. „Puritatea” Germaniei avea de câștigat astfel. Nu și comuniștii – niciodată. Ei au nevoie de închiderea absolută a granițelor pentru a proteja secretul asasinatelor lor, al eșecului lor; dar, mai ales, pentru că se presupune că țara a devenit o imensă școală unde toți trebuie să primească educația care va extirpa spiritul capitalismului, instilând în locul său spiritul socialist.

Al doilea pas constă în controlarea informației. Populația nu trebuie să știe ce se petrece în exteriorul lagărului socialist. Ea nu trebuie să știe nici ce se petrece în interiorul acestuia. Nu trebuie să-și cunoască trecutul. Nu trebuie să-și cunoască prezentul: doar viitorul, care e radios.

Al treilea pas este înlocuirea realității printr-o pseudorealitate. Un întreg corp specializat în falsificare produce falși ziariști, falși istorici, o falsă literatură, o falsă artă care se pretinde că reflectă fotografic o realitate fictivă. O falsă economie produce statistici imaginare. Se întâmplă uneori ca necesitățile decorului să sfârșească prin măsuri în stil nazist. Astfel, în URSS, mutilații din război sau din câmpul muncii erau ținuți ascunși de restul populației, transportați în aziluri îndepărtate unde nu mai riscau să compromită tabloul de ansamblu. În Coreea, se spune, piticii, a căror „rasă” trebuie să dispară, sunt deportați și împiedicați să procreeze. Construcția acestui imens decor ocupă milioane de oameni. La ce servește? Să demonstreze că socialismul nu e doar posibil, ci că e pe cale să se înfăptuiască, să se consolideze sau, mai mult, a fost deja realizat: că există o societate nouă, liberă, autoreglată, unde cresc „oameni noi” care gândesc și acționează în mod spontan după canoanele realității-ficțiune. Instrumentul cel mai puternic al puterii este confecționarea unei noi limbi în care cuvintele capătă un sens diferit de sensul obișnuit. Dicția, vocabularul ei special îi conferă valoarea unei limbi liturgice: ea denotă transcendența socialismului. Semnalează omnipotența partidului. Folosirea ei de către popor este marca imediat vizibilă a servituții sale.

La început, o parte importantă a populației primește cu bună-credință pedagogia minciunii. Ea intră în noua morală

cu patrimoniul său moral vechi. Îi iubește pe conducătorii care îi promet fericirea, crede că este fericită. Consideră că trăiește în dreptate. Îi detestă pe dușmanii socialismului, îi denunță, este de acord ca aceștia să fie spoliați, uciși. Se asociază exterminării lor, dă o mână de ajutor. Participă la crimă fără să-și dea seama. În același timp, ea se abrutizează din pricina ignoranței, dezinformării, judecății false. Își pierde reperele intelectuale și morale. Incapacitatea de a distinge comunismul de idealul moral comun face ca, atunci când sentimentul său de dreptate este rănit, ea să atribuie acest abuz dușmanului extern. Până la căderea comunismului, în Rusia se întâmpla frecvent ca oamenii maltratați de polițiști sau de militanți să-i numească pe aceștia „fasciști”. Nu le trecea prin cap să le spună pe adevăratul nume – comuniști.

Și apoi viața, în decorul socialist, în loc să devină „mai veselă, mai fericită”, cum spunea Stalin în toiul „marii epurări”, devine mai sinistă, mai lugubră. Teama s-a instalat pretutindeni și trebuie găsită o cale de supraviețuire. Înjosirea morală, până acum inconștientă, se strecoară în conștiință. Poporul socialist care făcea răul crezând că face binele știe acum ce face. El denunță, fură, se umilește, devine meschin, laș, și îi e rușine de toate astea. Regimul comunist nu-și ascunde crimele, ca nazismul, ci le proclamă, invită populația să i se alăture. Fiecare condamnare este urmată de un miting de aprobare. Acuzatul este anatemitizat public de tovarășii săi, de soție și de copii. Aceștia se supun ceremoniei din teamă, din interes. Stahanovistul entuziast de la început – dacă a existat vreodată și altfel decât ca element al decorului – se vădește a fi un *Homo sovieticus* trândav, servil, imbecil. Femeile încep să fie îngrozite de bărbați, copiii de părinți, și simt totodată că devin și ei la fel.

Ultimul stadiu ne este descris de scriitorii de la sfârșitul sovietismului, Erofeev, Zinoviev. Sentimentul cel mai răspândit este disperarea și dezgustul de sine. Nu mai rămâne decât de profitat de plăcerile specifice pe care le procură regimul: iresponsabilitatea, lenea, pasivitatea vegetativă. Nimeni nu-și mai dă osteneala să practice dubla gândire; oamenii încearcă mai curând să nu mai gândească

deloc. Indivizii se repliază asupra lor înșiși. Sentimentalismul lacrimogen, *self-pity*, constituie doar o formă prin care cei din jur sunt luați drept martori ai degradării lor, așa cum fac bețivii. Ne aflăm permanent în „lumea șobolanilor” lui Zinoviev, în lupta hobbesiană a tuturor împotriva tuturor, purtată însă foarte puțin energic. Zinoviev estima că *Homo sovieticus* era produsul unei mutații ireversibile a speciei. Probabil că se înșela.

Nu există un loc ferit în care să scapi de pedagogia minciunii. Cadrele sociale ale fostei societăți au fost distruse, odată cu proprietatea, și înlocuite de noi cadre care sunt tot atâtea școli și locuri de supraveghere: colhozul, comuna populară chineză pentru țăran, „sindicatul” pentru muncitor, „Uniunile” pentru scriitor și artist. Putem descrie istoria acestor regimuri ca pe o cursă permanentă spre controlul universal și, în ce-i privește pe supuși, ca pe o cursă disperată în căutarea unor refugii, sau cel puțin a unor unghere în care să se ascundă. Pentru că ele au existat întotdeauna. Astfel, în Rusia, câteva familii ale vechii intelighenții au știut să-și păstreze tradițiile. Andrei Saharov provenea dintr-o asemenea familie. În universități, au existat catedre aproape liniștite de asiologie sau de filozofie greacă. În bisericile aservite, o gură de aer proaspăt. Spre sfârșitul regimului, puteau fi întâlnite la Moscova mici grupuri de tineri care, redobândindu-și viața morală și intelectuală, trăiau în mod deliberat din expediente, nu se angajau în nicio muncă, nu candidau pentru niciun post, își reduceau la maximum contactele cu exteriorul sovietic. Au rezistat așa până la capăt.

În imperiul sovietic, spiritul de reeducare al comunismului se oprea la poarta lagărului. Pentru naziști, convertirea era lipsită de sens, dar bolșevicii au renunțat practic la convertirea deținuților. Astfel încât Soljenițân a putut să afirme că lagărul era, în ciuda ororii sale, un loc de libertate intelectuală și de respirație spirituală. Comunismul asiatic a făcut dimpotrivă din lagăr locul în care pedagogia se exercită în modul cel mai obsedant și mai chinuitor. Autoritățile notează progresele deținutului, care nu iese de acolo decât

mort sau reeducat.

Evaluare

Putem încerca, în limitele impuse de punctul de vedere istoric, să evaluăm comparativ distrugerea morală provocată în acest secol de nazism și de comunism.

Prin distrugere morală nu înțeleg dereglarea moravurilor, în sensul în care vechea generație se plânge dintotdeauna de apucăturile tinerilor. Nu vreau nici să fac o apreciere asupra secolului nostru în comparație cu altele. Nu avem niciun motiv filozofic să credem că omul de altădată a fost mai virtuos sau mai puțin virtuos decât cel de astăzi. Este adevărat că nazismul și comunismul au încercat să schimbe, mai presus de moravuri, regula morală, conștiința binelui și a răului. Din această cauză au fost comise anumite lucruri pe care experiența umană nu le mai cunoscuse vreodată.

Cu toate că intensitatea crimei naziste a atins un nivel pe care comunismul probabil nu l-a egalat, trebuie totuși să afirmăm că acesta din urmă a antrenat o distrugere morală mai extinsă și mai profundă. Din două motive.

Mai întâi, pentru că obligația de a interioriza noua regulă morală privește întreaga populație supusă la reeducare. Mărturiile ne arată că această interiorizare obligatorie constituie partea cea mai insuportabilă a opresiunii comuniste: că tot restul – absența libertăților politice și civile, supravegherea polițienească, represiunea fizică, teama însăși – nu reprezintă nimic pe lângă această pedagogie mutilantă, înnebunitoare deoarece contrazice evidențele simțurilor și înțelegerii. Ca întreaga panoplie a „măsurilor” și a „organelor” îi este în final subordonată. Cum comunismul, spre deosebire de nazism, a avut timpul de partea lui, pedagogia a mers până la capăt. Căderea sau retragerea sa au lăsat drept moștenire o omenire distrusă, iar otrava din suflete este mai greu de eliminat decât în Germania care, lovită de o alienare temporară, s-a trezit din coșmarul său pregătită pentru muncă, pentru un examen al conștiinței și pentru căința purificatoare.

Apoi, fiindcă persistă confuzia adânc înrădăcinată între morala comună și morala comunistă, cea din urmă ascunzându-se în spatele celei dintâi, parazitând-o, cangrenând-o, făcând din ea instrumentul contagiunii sale. Un exemplu recent: în discuțiile care au urmat apariției *Cărții negre*, un editorialist al ziarului *L'Humanité* a declarat la televizor că cele 85 de milioane de morți nu afectau prin nimic idealul comunist. Nu reprezentau decât o regretabilă rătăcire. După Auschwitz, a continuat el, nu mai poți fi nazist; dar după lagărele sovietice, poți rămâne comunist. Acest om, care vorbea cu sinceritate, nu-și dădea câtuși de puțin seama că tocmai formulase cea mai neiertătoare condamnare. Nu realiza că ideea comunistă pervertise până într-atât principiul realității și principiul moral, încât putea într-adevăr supraviețui celor 85 de milioane de cadavre, în vreme ce ideea nazistă se prăbușise sub povara victimelor sale. Crezând că vorbește ca un om onest, idealist și intransigent, rostise o frază monstruoasă. Comunismul este mai pervers decât nazismul pentru că nu-i cere omului să facă în mod conștient pasul moral al criminalului și pentru că se servește de spiritul de justiție și de bunătate, prezent pe întregul glob, ca să răspândească peste tot răul. Fiecare experiență comunistă reîncepe în inocență.

III

Distrugerea politicului

Am vorbit despre distrugerea oamenilor în natura lor corporală, în natura lor morală de ființe raționale capabile să discearnă binele și răul. Trebuie să vedem ce urme a lăsat și în natura lor politică, adică în capacitatea lor de a stabili între ei legături familiale, sociale, raporturi organizate între guvernanți și guvernați, astfel încât să formeze o cetate, un stat.

Politica de distrugere a politicului

Înainte de a prelua puterea, și pentru a o prelua, partidele comuniste și naziste utilizează toate mijloacele politicii. Se instalează în jocul politic în vreme ce ele însele, potrivit propriilor criterii și disciplinei lor interne, au ieșit din joc. De exemplu, când partidul bolșevic pretinde pământ pentru țărani și pacea imediată, nu e pentru a se mulțumi cu succesul acestor două revendicări. El dorește să-i atragă pe țărani și pe soldați de partea sa ca să declanșeze procesul revoluționar. Odată ce revoluția a fost înlăptuită, țăranului i se ia pământul, iar războiul este temeinic pregătit, fără ca partidul să vadă în asta vreo contradicție. Nicio acțiune nu se termină odată cu atingerea obiectivului. Ea e înglobată într-o mișcare nedefinită și nu face decât să mijlocească o altă acțiune situată dincolo de limita proclamată.

În clipa când ajunge la putere, politica partidului este mai mult ca oricând orientată spre distrugerea politicului. Formele organice ale vieții sociale, familia (dacă puterea are suficientă forță, deși în acest sens ea a întâmpinat pretutindeni o oarecare rezistență, chiar dacă nucleul familial s-a erodat și s-a degradat), clasele, grupurile de interese,

corpurile constituite sunt suprimate. Oamenii, privați de acum încolo de orice drept de asociere, de reuniune spontană, de reprezentare, reduși la condiția de atomi, sunt împinși într-o nouă organizare. Această organizare se modelează după cea care ar trebui să existe dacă socialismul ar funcționa ca o societate. Ea împrumută atunci numele de soviete, uniuni, comune. Cum socialismul nu are decât o existență virtuală, această organizare nu există în realitate decât sub forma constrângerii. Oportunitatea politică decide dacă noile organizații trebuie să exprime prin numele lor socialismul virtual sau dacă e mai potrivit să li se lase vechiul nume, pentru a da iluzia că vechea lume mai este încă, într-o oarecare măsură, actuală: li se va atribui atunci numele de syndicate, academii, parlamente, cooperative, omonimia putând fi „exploataată politic”. Câte delegații parlamentare sau municipale n-au fost astfel amăgite pentru că aveau impresia că fuseseră primite de parlamentari și de edili, nu de funcționari ai partidului care își luaseră aceste nume!

Partidul nazist a imitat în mod sumar distrugerea comunistă a politicului. El a preluat de asemenea puterea ascunzând obiectivele reale, înșelându-și aliații provizorii (din dreapta conservatoare) pentru a-i zdrobi ulterior. El a creat totodată organizații noi și a înregimentat tineretul și „masele”. Nu era necesar pentru planul său să distrugă vechile organizații. S-a mulțumit doar să le neutralizeze și să le aservească. Așadar, sub nazism au continuat să existe antreprenori, o economie de piață, judecători, funcționari de tip vechi rămași la locul lor, care n-au fost schimbați și care continuau să se călăuzească după vechile reguli. A izbucnit apoi războiul, care a accentuat și a accelerat influența nazistă. Nu știm ce s-ar fi întâmplat dacă l-ar fi câștigat.

Relicvele politicului

Führerprinzip era o piesă esențială a întoarcerii la natură așa cum o concepea nazismul. Rețeaua socială trebuia să se organizeze în jurul unei ierarhii de șefi loiali, devotați Reichului, legați printr-un jurământ, și asta de la eșalonul

inferior până la șeful suprem, a cărui exaltare era coerentă cu spiritul sistemului.

Partidul comunist era și el ierarhizat, dar în principiu pe o bază democratică și electorală. De fapt, originalitatea partidului lui Lenin a fost că încă de la fondarea sa centrul îi desemna „bazei” pe cei care trebuiau aleși, astfel încât alegerea democratică devenea pur și simplu ocazia unui test al atotputerniciei centrului. Conștiința gnostică, cunoașterea științifică fondatoare a partidului, se concentra teoretic în organismul conducător și se difuza de la acest punct către „bază”, care, redirectionând puterea spre „centru”, își manifesta în acest mod progresul în asimilarea doctrinei și a „liniei”. S-a ajuns astfel, încă din timpul lui Lenin, la escaladarea unui cult al conducătorului care a atins apogeul sub Stalin. Cultul s-a menținut, dar în perioada regimului Brejnev idolul s-a vădit a fi găunos. Cultul conducătorului este contrar doctrinei comuniste, iar puriștii troțkiști îl respingeau cu indignare. El reprezintă însă o reafirmare a naturii reale într-un sistem bazat pe o supranatură ireală. Este mult mai firesc ca omul să-și venerateze seamănul decât corpul abstract al doctrinei evident false.

Astfel, doar în măsura în care puterea comunistă și nazistă era încarnată de persoane reale, subzista un rest al politicului în sânul partidului, singura organizație reală supraviețuitoare. Politica se reducea la ceea ce își imagina Montesquieu că este seraiul otoman sau persan: un amestec de ură și de intrigă între persoane și clanuri unite precar în vederea puterii personale, justificat sau nu de o schimbare a liniei în interiorul aceleiași politici de ansamblu. Troțki, Buharin, Zinoviev, Stalin aveau în vedere același obiectiv: socialismul; dar era nevoie ca unul dintre ei să fie numărul unu. Trădările și asasinatele se succedau, așadar, în acest spațiu izolat.

Utopia

Activitatea neobosită, abilă, frenetică uneori a centrului conducător nu poate fi calificată drept politică, pentru că ea este subordonată realizării unei utopii.

Cele două regimuri se raportează la un trecut mitic după care e modelat un viitor imaginar. Altădată, a existat o vreme a arienilor, cei mai buni potrivit naturii: mâine, germanii vor domni din nou – cei mai puri dintre ei. Comunismul insistă mai puțin asupra restaurării trecutului – comuna primitivă – cât asupra reproducerii sale la un „nivel superior”. De aceea acordă mai mult spațiu vechii noțiuni de progres, moștenită de la Epoca Luminilor și dramatizată de Romantism. Potrivit lui Raymond Aron, ideea lui Marx era să meargă de la Rousseau la Rousseau, trecând prin Saint-Simon, adică prin progresul tehnic și industrial. Hitlerismul este voluntarist: e opera demiurgică a voinței, singura care poate restabili jungla bună, în stare de echilibru biologic. Leninismul mizează pe mișcarea autonomă a istoriei care duce la nașterea Arcadiei moderne (odată cu electricitatea și abundența), Aufhebungul Arcadiei primitive. Dar mișcarea autonomă produce desigur Partidul care este instrumentul acestei nașteri. Voluntarismul e și el necesar, dar este deopotrivă exaltat și negat, de vreme ce numai partidul încarnează conștiința necesității, care se confundă (Lenin îl invocă pe Spinoza!) cu libertatea.

Între trecutul fabulos și viitorul ideal, prezentul nu are o valoare proprie. Artă politică, în măsura în care constă în organizarea prezentului prin administrarea atentă a moștenirii trecutului considerat prețios și viu, urmând previziunile pe termen scurt, și fără nicio pretenție pe termen lung, ei bine, această artă nu are niciun sens pentru o conducere de tip comunist sau nazist. Trecutul apropiat reprezintă dușmanul, prezentul e lipsit de importanță, totul e subordonat viitorului eshatologic, țelurilor supreme.

Țelurile nelimitate ale nazismului

Trebuie să ne întrebăm în ce măsură câmpul de expansiune și de acțiune al nazismului se putea limita sau era nelimitat prin însăși natura sa. Politica împăciuitoare promovată de Chamberlain, precum și, până la un anumit punct, politica de împărțire teritorială urmărită de Stalin în

1940 porneau de la ipoteza că Hitler putea fi satisfăcut cu ceea ce obținuse deja. Oare nu anulasese Tratatul de la Versailles, nu dobândise suficiente „pământuri în Est” ca să nu ducă lipsă de ocupație vreme de câțiva ani? După ce a reorganizat Germania, după ce i-a eliminat pe handicapați, evrei și alte ființe inferioare, a trebuit să meargă însă mai departe. Ca să cucerească Polonia, și-a asumat riscul unui război în vest. Apoi, și-a asumat riscul unui război mondial. Probabil că nu și-a imaginat unde o să-l poarte planul său. Dar i-a acceptat consecințele, ca și cum ar fi fost mânat de un destin superior, și a relansat neîncetat jocul. Singurul partener cu care ar fi putut ajunge la o împărțire durabilă a lumii era Stalin, care, atribuindu-i lui Hitler o logică asemănătoare cu a sa și conștient de legătura de natură dintre cele două regimuri, avea pe bună dreptate încredere în această alianță. Dar Hitler l-a trădat, și Stalin n-a înțeles niciodată de ce. Apoi, cu o ușurință iresponsabilă, a declarat război Statelor Unite. Din acea clipă, era angajat într-o partidă care putea să-i aducă fie victoria și dominația asupra întregii lumi, fie înfrângerea și distrugerea completă a Germaniei.

În acest război, nazismul își dezvăluia sieși vocația de a extermina, bucată cu bucată, toată omenirea. Pe măsură ce lumea îi rezista, polaritatea arian-evreu devenea tot mai evidentă. Evreul apărea ca indicele de rezistență împotriva înfăptuirii marelui plan. El pactiza cu bolșevismul, care devenise un iudeo-bolșevism, cu capitalismul, devenit un iudeo-capitalism. Evreul reușise deci să corupă întreaga lume, murdărind totul, „evreizând” totul. Trebuia purificată – deci exterminată – toată umanitatea. Așa cum a arătat Sébastien

Haffner, ultimul efort al lui Hitler a fost să dirijeze inevitabila înfrângere astfel încât ea să sfârșească prin a distruge Germania.¹ Ofensiva din Ardeni a avut drept scop, conform acestei interpretări, să încetinească înaintarea americanilor

¹ Sébastien Haffner, *Un certain Adolf Hitler*, Grasset, Paris, 1979, p. 242.

pentru a preda țara în mâinile sovieticilor. „Ordinele de distrugere emise de Hitler, la 18 și 19 martie 1945, nu vizau o luptă finală eroică, așa cum fusese cazul în toamna anului 1944. Pentru o asemenea luptă, n-ar fi servit la nimic ca sute de mii de germani să fie mânați pe drumul morții, spre interiorul țării, nici să fie distrus simultan tot ceea ce ar fi putut ajuta la o umilă supraviețuire. Acest ultim genocid al lui Hitler, îndreptat de astă dată împotriva Germaniei, avea doar menirea să-i pedepsească pe germani pentru că refuzaseră să se înroleze voluntar într-o luptă finală eroică, să joace rolul pe care li-l rezervase Hitler. În ochii Ftihrerului, aceasta constituia – și constituise dintotdeauna – o crimă pasibilă de pedeapsa cu moartea. Un popor care nu-și asuma rolul ce-i fusese atribuit trebuia să moară.”

Totuși, structura conducerii naziste, care subordonează totul deciziei șefului, conferă istorici sale o alură aleatorie. Teoretic, ar fi putut încheia un pact cu Anglia în 1939 și s-ar fi putut mulțumi cu ceea ce îi oferise Stalin. Nu s-a întâmplat așa; a refuzat să construiască „nazismul într-o singură țară”. Tot astfel, partidul nazist și imperiul SS nu aveau nevoie să se substituie centrelor de inițiativă normale ale industriei germane, care se supuneau în mod disciplinat. Au pus mîna totuși pe dispozitivele de comandă, fapt care a introdus o dezordine de tip sovietic extrem de dăunătoare efortului de război al Reichului.

Reamenajarea lumii se putea face în etape succesive, iar distrugerile concomitente se derulau în ordine. Într-adevăr, naziștii au practicat „tactica salamului” (după expresia atribuită lui Rákosi), de vreme ce „rasa” cruțată inițial constata că-i vine și ei rîndul. Dar foarte repede mișcarea a degenerat într-un masacru general. Ei nu puteau, așa cum a făcut Stalin, să-i promită Ucrainei independența, urmînd să-și regleze conturile cu ea după victorie: a fost nevoie să o extermine neîntârziat, ceea ce i-a determinat pe ucrainenii să se ridice împotriva lor. Estetismul doctrinei este probabil cauza acelui ruinator „totul deodată”. Hitler se credea artist și marcat ca atare de estetica romantică a geniului. „Geniul însuși, scria Kant, nu poate descrie sau indica științific modul

În care creează produsul său, ci el ca natură prescrie reguli. În consecință, creatorul unui produs datorat geniului nu știe cum s-au născut în el ideile operei; de asemenea, el nu poate să le inventeze după plac sau conform unui plan și să le comunice altora în prescripții a căror respectare să conducă la produse similare.”¹ În virtutea acestui fapt, Hitler nu știa prea bine ce face, nici de unde-i veneau inspirația și deciziile pe care le lua. Se considera un fel de demiurg prometeic, și această beție se transmisese în oarecare măsură poporului său. Credea că este vehiculul genial al Volksgeist-ului și că ordinele sale, la început chibzuite, apoi demente, veneau de undeva de sus. De unde nerăbdarea și precipitarea naziste pe care Stalin nu le putea înțelege. De unde Raționalitatea mersului războiului. Câteva decizii, dorite de remarcabilii săi generali, ar fi putut, dacă nu să-l câștige, cel puțin să-l oprească la un meci nul, cu condiția neîndeplinită - ca războiul să-și fi propus niște țeluri limitate, în loc să fie, din vina lui Hitler și a wagnerismului său dezlănțuit, pierdut.

Țelurile nelimitate ale comunismului

Proiectul comunist este de la bun început total. El vizează în extindere revoluția mondială și în cuprindere o mutație radicală a societății, a culturii, a înseși ființei umane. Dar autorizează angajarea unor mijloace raționale pentru a obține niște scopuri străine rațiunii. În timpul războiului, Lenin era un visător himeric care greșa pe realitatea lumii entitățile abstracte ale capitalismului, imperialismului, oportunismului, stângismului și ale multor altor „isme” care, în opinia lui, explicau totul. El le aplica deopotrivă Elveției, Germaniei și Rusiei, și, când s-a întors în Rusia, nimic n-a fost mai riguros „politic”, în sensul machiavelic al cuvântului, decât felul în care a cucerit puterea.

Preluarea puterii de către un partid comunist este pregătită de o luptă pur politică în interiorul unei societăți normale din

¹ Kant, Critica facultății de judecare, trad. rom. de Vasile Dem. Zamfirescu și Alexandru Surdu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1981, par. 46, p. 203. (N.t.)

punct de vedere politic. Acesta e terenul unde își testează practicile pe care le pune în aplicare după victoria partidului. De pildă, așa-numita tactică a salamului constă în a încheia alianțe cu forțe politice necomuniste, astfel încât aliatul să fie constrâns să participe la eliminarea adversarilor săi: mai întâi „extrema dreaptă”, cu ajutorul întregii stângi; apoi fracțiunea moderată a acestei stângi și așa mai departe până la ultima „felie” care trebuie să se supună și să „fuzioneze”, riscând altminteri să fie eliminată la rândul ei. Acest profesionalism, care include viclenia, răbdarea, raționalitatea scopului vizat, conferă superioritate leninismului. Dar nu poate fi vorba decât de distrugere; orice construcție e imposibilă, fiindcă acest scop e lipsit de sens.

Devenit un soi de dictator, dar fără să fie conștient de asta, Lenin continua să grefeze pe situațiile cele mai instabile niște categorii fantomatice și deciziile sale erau luate în consecință. Practica comunistă nu urmează o inspirație estetică, ci este, în fiecare clipă, rezultatul unei deliberări „științifice”. Falsa știință împrumută de la știința adevărată alura sa demonstrativă și procedeele sale logice. Ea face astfel și mai dement întregul demers, și mai implacabilă decizia, și mai anevoioasă corecția, fiindcă falsa știință, care nu este empirică, împiedică să se constate rezultatele experienței.

Treptat, distrugerea se extinde și devine totală, egalând, pentru a relua expresia lui Bakunin, voința de creație. Ea a trecut în Rusia prin următoarele etape.

Mai întâi, distrugerea adversarului politic: organele guvernului, ale vechii administrații. Totul s-a făcut cât ai clipi din ochi, imediat după puciul din octombrie.

Apoi, distrugerea formelor de rezistență socială reale sau potențiale: corpurile organizate, partidele, armata, sindicatele, cooperativele; organismele culturale, universitatea, școala, academia, Biserica, editurile, presa.

Totuși, partidul își dă seama că socialismul încă nu există ca societate liberă și autoreglată și că de fapt constrângerea e mai necesară ca oricând pentru a obține scopul dorit. Or, doctrina prevede că nu există decât două realități,

socialismul și capitalismul. Rezultă că realitatea se confundă cu capitalismul și că e nevoie, într-o a treia etapă, să fie distrusă întreaga realitate: satul, familia, rămășițele educației burgheze, limba rusă. Trebuie extins controlul asupra fiecărui individ însingurat și dezarmat de distrugerea cadrului său de viață, împins într-un cadru nou unde va fi reeducat, recondiționat. În fine, trebuie eliminați dușmanii ascunși.

Eșecul construcției socialismului în interior vine de la mediul ostil exterior. Prin însăși existența sa, el reprezintă o amenințare, oricare ar fi culorile acestui spectru ostil: democrație burgheză, social-democrație, fascism. Trebuie deci, în a patra etapă, să se creeze în fiecare țară organizații de tip bolșevic, partidele comuniste, cu un organism central care să le coordoneze și să le adapteze modelului central, Cominternul. Când circumstanțele au favorizat extinderea comunismului, noile zone atașate „lagărului socialist” au cunoscut etape asemănătoare de distrugere.

Or, pe toată întinderea lagărului, partidul (prin vocea lui Stalin) constată că în realitate „capitalismul e mai puternic ca niciodată”. El se infiltrează și cuprinde partidul însuși, care-și pierde astfel virtutea. Așadar, șefului partidului îi revine – și numai lui – sarcina de a distruge partidul (etapa a cincea), pentru a recrea unul complet nou. Această operație periculoasă pretinde o creștere a carismei șefului care îl înrudește

cu Führerul nazist. Odată ce a concentrat în persoana sa spiritul istoriei, așa cum celălalt a concentrat spiritul „rasei”, își poate permite, într-o splendidă izolare și într-un raport „direct” cu masele, să-l lichideze pe călăul lor colectiv. Stalin a făcut acest lucru o dată, nu fără a-l imita pe Hitler și „noaptea cuțitelor lungi”. Se pregătea să o facă a doua oară (și să deporteze întreaga masă a evreilor), dar a fost surprins de moarte.

Mao Tzedun a procedat astfel de două ori, în momentul „Marelui Salt înainte” și, încă și mai tranșant, cu prilejul Revoluției culturale.

Uzură și autodistrugere

Logica pură a celor două sisteme, împinsă la limită, cuprinde exterminarea întregii populații a globului. Or, această logică nu se aplică și nu se poate aplica până la capăt.

Principiul comunismului este de a subordona totul preluării și păstrării puterii, de vreme ce puterii îi revine sarcina de a realiza proiectul. Pentru a păstra puterea, trebuie cruțat ceea ce e necesar subzistenței sale.

Uneori, distrugerile provoacă stricăciuni atât de mari încât puterea partidului riscă nu să înfrunte o revoltă generală, fiindcă știe să o prevină, ci să vadă cum dispare materia umană asupra căreia se exercită. Este ceea ce s-a întâmplat la sfârșitul „comunismului de război”: Rusia era pe punctul de a se topi, de a se lichefia, când Lenin a decretat pauza NEP-ului.

Atâta timp cât revoluția nu a învins la scară mondială, lumea exterioară, chiar dacă ar fi redusă la o insulă minusculă, reprezintă o amenințare de moarte. Prin însăși existența sa, ea riscă să facă să explodeze balonul de săpun al ficțiunii socialiste; puțin contează dacă e într-adevăr ostilă, așa cum s-a întâmplat în fond o singură dată, sub Hitler, sau dacă nu vrea decât liniștea și statu-quo-ul, așa cum a dorit Occidentul după înfrângerea nazismului. Pentru a ține lumea reală la distanță, pentru a o distruge, eventual, partidul trebuie să dispună de o forță reală, și aceasta nu poate fi obținută decât din realitatea pe care o controlează. El are nevoie de un minimum de economie reală ca să hrănească populația, de un minimum de tehnologie și de industrie ca să echipeze armata. Mai subzistă deci câțiva producători, tehnicieni, savanți. Partidul nu poate face ca tot ce există să treacă de cealaltă parte a oglinzii, căci ar fi el însuși înghițit de neantul pe care-l produce.

În fine, ultima etapă, distrugerea partidului însuși, se lovește de reflexele vitale ale supraviețuirii. După marile epurări ale lui Stalin și Mao, partidul își ia propriile măsuri de protecție și de conservare. Comuniștii nu se mai ucid între ei,

cad doar în dizgrație.

În Rusia, acest fenomen a antrenat decăderea sistemului. Partidul îmbătrânește, deoarece păstrarea puterii se identifică în cele din urmă cu menținerea posturilor și locurilor din ierarhie. Tacticile puse la punct în perioadele frământate nu mai servesc decât acestui scop. Brejnev putrezește încet în jilțul suprem. Partidul devine corupt: nu se mai dedică obiectivelor comunismului, ci vrea să se bucure de putere și să profite de bogățiile acumulate. Iese din irealitate și revine în realitatea devastată din ordinul său, unde găsește din abundență doar bunuri primitive, lipsite de rafinament – votcă, datcha și mașini impunătoare. Cât despre popor, el vegetează în porțiunea de realitate care i-a fost întotdeauna îngăduită, o amenajează cum poate, se dezinteresează de regimul care nu-i mai oferă nici măcar consolarea căderii celor mari și prilejul de-a le lua locul. Degradarea generală atinge un punct culminant. Când un bobârnac aleatoriu face să se năruie castelul din cărți de joc, care s-ar fi putut surpa mult mai devreme sau mult mai târziu, descoperim peisajul postcomunist: mafioți și semivagabonzi care nu mai au energie nici măcar să-și amintească.

În China, supraviețuitorii epurărilor maoiste au apucat-o pe o cale diferită. Necesitățile puterii pure s-au amestecat cu preocuparea de a dezvolta puterea Chinei ca atare, iar comunismul mort a fost infiltrat de un naționalism viu. Contemporani cu decăderea sovietismului, ei au regretat că au urmat un model greșit de dezvoltare, în vreme ce alte părți ale lumii chineze și perichineze urmaseră în mod eficient unul mai bun. De aici caracterul ambiguu al Chinei actuale, în plină dezvoltare, dar fără ca partidul să-și slăbească strânsoarea și fără să se știe prea bine dacă acest partid a rămas comunist. Circumstanțele au făcut să nu mai existe decât un singur regim comunist pur, care, până în ziua de azi, a preferat logica autodistrugerii – Coreea de Nord.

* * *

Nu știm cum ar fi evoluat nazismul. El nu și-a atins

apogeul. A fost răsturnat de la primele încercări de expansiune. Ordinul de mărime al distrugerilor sale nu este comparabil cu cel antrenat de comunismul sovietic. S-a orientat spre realitatea externă înainte de a fi terminat cu societatea germană. În vreme ce Uniunea Sovietică prefera subversiunea organizată, descurajarea programată a dușmanului „extern”, Armata Roșie punându-și doar pecetea pe victoria politică, nazismul a recurs imediat la război. Războiul a accelerat enorm programul nazist, suscitând însă o rezistență mondială în scurt timp victorioasă.

Partea de neprevăzut caracteristică nazismului ne permite să ne imaginăm că Hitler ar fi putut să ajungă la o pace de compromis care i-ar fi lăsat o arie vastă și stabilă. În acest caz, odată ce Hitler ar fi murit, regimul s-ar fi deteriorat, urmând o traiectorie asemănătoare celei a regimului leninist. Leszek Kolakowski a scris chiar o mică fabulă pe această temă. El și-a imaginat un articol din New York Times, redactat în anii '80, în stilul articolelor pe care acest ziar le publica la acea vreme despre URSS-ul lui Brejnev. Ziaristul se bucura de îmblânzirea moravurilor politice și de progresele evidente pretutindeni ale nazismului cu față umană. Desigur, erau deplorate excesele de altădată, îndeosebi soarta foarte severă rezervată evreilor. Dar toate astea aparțineau unui trecut deja foarte îndepărtat și nu trebuiau să umbrească realizările strălucite datorate unui regim pe cale de normalizare...

În uzura și eșecul regimurilor totalitare, factorul extern are o importanță inegală. El a fost decisiv în cazul Germaniei naziste, zdrobită de numeroasele armate aliate împotriva sa. În schimb, rareori lumea „capitalistă” a constituit un pericol pentru regimurile comuniste. Nazismul a sporit legitimitatea comunismului în ochii Occidentului. În epoca așa-numitului „război rece”, politica de *roll back* a fost imediat abandonată în favoarea unui *containment*. Această opțiune nu a împiedicat vaste extensii comuniste în Asia, Africa sau chiar America. În cele din urmă, singurul loc de pe pământ unde comunismul a fost răsturnat la fel ca nazismul, printr-o invazie masivă în toată legea, e drept, în mijlocul unui cor de

proteste ale câtorva puteri necomuniste, a fost minuscula insulă Grenada.

IV

Teologie

Există un punct al acestei anchete în care trebuie să părăsim analiza istorică dacă vrem să înțelegem experiența oamenilor. Într-adevăr, în fața exceselor nelegiuirii, ei au simțit că sunt profund tulburați și că le este depășită puterea de înțelegere; că lipsea precedentul istoric, că se aflau în fața unei fiare noi și necunoscute. Marii martori ai secolului XX au strigat, în majoritatea lor, către Cer. Unii au ajuns la concluzia că e gol; alții, că putea fi implorat, rugat fierbinte, că mai era o nădejde. La drept vorbind, când îi citim pe Orwell, Platonov, Ahmatova, Mandelstam, Levi, ghicim că aceste două reacții la sfidarea metafizică coexistă sau revin succesiv în mod obscur în aceleași suflete.

Răul

Plotin definea răul ca „lipsirea de bine”. Scolasticii au precizat: lipsirea de binele *cuvinit*. Orbirea, de pildă, este un rău, fiindcă omul trebuie să posede vederea. Dacă e incapabil să vadă invizibilul, cu toate că are ochi buni, nu se poate plânge, căci vederea nu e făcută să vadă lucruri dincolo de un câmp limitat. Ideea este deci că răul se definește negativ. El e neant pur, o gaură în ființă. Mi se pare că această definiție nu dă seama în suficientă măsură despre groaza care i-a cuprins pe oameni în fața a ceea ce le impuneau comunismul și nazismul.

Această groază era mai puțin provocată de rău cât de voința răului. Omul vrea în mod natural să fie fericit. Voința sa este în mod normal îndreptată spre ceea ce el consideră a fi binele său. Cum imaginația lui e limitată, putem lesne

Înțelege – și cei mai vechi filozofi au explicat acest lucru – de ce omul se înșală cu ușurință când e vorba de binele său, de ce comite fapte rele, neștiind că au să-l coste foarte scump. Prin furt dobândești desigur diverse bunuri, desfrâul provoacă plăceri trupești, asasinatul domolește mânia, iar minciuna te ajută să scapi basma curată. Toate au însă un preț care trebuie plătit. Întâlnim totuși o altă categorie de acte care nu sunt urmate de nicio plăcere imaginabilă pentru omul de rând, acte care par inuman dezinteresate. Cei care le comit au aerul că sunt atrași de simpla transgresiune a regulii. Îi sperie pe cei din jur fiindcă aceștia nu îi înțeleg, fiindcă par desprinși de umanitatea comună. Îi putem înțelege pe hoț, pe depravat, pe asasin, pentru că găsim în sufletul nostru puncte de corespondență și pentru că nu trebuie să ne cufundăm prea adânc în noi înșine ca să ne descoperim, într-o oarecare măsură, avizi, desfrânați, violenți. Dar în fața acestei categorii de acte suntem dezarmați ca în fața unui miracol, un miracol pe dos, o excepție negativă de la legile cunoscute ale naturii. Omul își vrea binele, dar nu există aici niciun bine imaginabil. Iată din ce cauză aceia care au suferit din pricina comunismului sau nazismului, ori care le-au studiat doar cu o atenție aparte, n-au încetat să fie urmăriți de întrebarea: de ce? De ce să fie compromis efortul de război, de ce să fie cheltuiți bani, îngreunat transportul, mobilizați oameni care să descopere în pod o fetiță evreică pe care s-o ducă la moarte? De ce, când nu mai există nicio opoziție organizată, când toată lumea e supusă și ascultătoare, să fie arestați milioane de oameni, să fie mobilizat aparatul judiciar și polițienesc pentru a-i determina să mărturisească crime inimaginabile și în mod evident absurde, și, odată ce au mărturisit, să fie adunat poporul, pus să joace comedia indignării și silit să participe la condamnarea lor la moarte? De ce, în ajunul unui război programat, să fie împușcați jumătate din cei care alcătuiesc corpul de generali?

Dar ceea ce părea și mai de neînțeles era că aceste crime enorme și inepte erau comise de oameni obișnuiți, extrem de obișnuiți, dotați cu o inteligență și o morală absolut banale.

Uneori, în imensa mulțime de executanți puteau fi întâlnite personalități perverse din fire, sadici cărora le făcea plăcere să provoace suferința. Era o excepție. Desigur, perversii din fire prosperau, erau folosiți pentru anumite sarcini, dar numai până la un anumit punct, dincolo de care erau îndepărtați în numele disciplinei și, câteodată, pedepsiți. În dorința lor de a înțelege, victimele nu se mai puteau agăța de explicația ticăloșiei de care e capabil omul și de care dă dovadă adeseori. Trebuia mers pe firul lucrurilor mai departe, până la „sistem”. Însă raționalitatea sistemului, fie ea și delirantă, era dezmințită de aceste acte autodistructive mergând împotriva interesului întregului proiect.

Iată de ce personalitatea criminală a unor conducători – a lui Stalin, în primul rând –, restituindu-le o anumită parte de umanitate, îi justifica și le procura o oarecare grațitudine: furniza o explicație și restabilea o coerență. Pentru că istoria oferă numeroase exemple de tirani criminali, existau deci precedente și nimic nu era nou sub soare: angoasa în fața necunoscutului era astfel atenuată. Totuși, cei mai lucizi știau că pretinsul tiran nu era cu adevărat un tiran, fiindcă nu-și urmărea propriul bine. Era el însuși tiranizat de ceva de ordin superior. Așadar, crima era legată de nebunie. Dar nu era o nebunie obișnuită, ca în cazul tiranilor nebuni, pentru că nebunia comportă o doză de aleatoriu și păstrează zone în care își pot găsi locul, odihna și jocul. Astfel, românii au fost o vreme ușurați de bufoneriile cuplului Ceaușescu. Însă în cele mai dificile momente, nebunia ideologică crea un bloc compact, fără niciun interstițiu în care să te refugiezi, și totul se termina rău.

Demonul și persoana

Prin urmare, spiritele – chiar și cele mai puțin ortodoxe – erau tentate în mod spontan să privească dincolo de ordinea umană inteligibilă și să întrevadă direcția superioară a unei ordini diferite. Nu numai ponderea injustiției, proximitatea răului, ci și neputința de a le raporta la ceva cunoscut îi împingea să pună întrebări Cerului. Erau constrânși la acest

lucru, deoarece ambele regimuri profesau o ură activă față de toate religiile care venerau o ordine divină distinctă de cea stabilită de oameni. Nazismul îl ura pe Dumnezeu lui Avraam; comunismul, orice fel de Dumnezeu, dar îndeosebi pe acel Dumnezeu. Pretutindeni, organizarea religioasă a țărilor cucerite a fost imediat bulversată. A fost distrusă (Albania s-a proclamat prima țară atee din lume), dar cel mai frecvent aservită și pervertită. Creștini, evrei, musulmani, budiști, daoști, confucianiști au fost persecutați ca atare, iar persecuția nu a fost temporară, ci permanentă. Ea nu avea nicio utilitate politică, mai degrabă o mulțime de inconveniente, și totuși a durat până la sfârșit.

Astfel, câțiva martiri ai acestor regimuri au imaginat o acțiune de ordin suprauman, „angelic”, capabilă să exercite o putere directă. O putere care să nu fie mediată de reaua-voință a oamenilor, ci care să acționeze în pofida lor înșile, așa încât să nu-și mai dea seama ce fac sau să știe doar în mod confuz. Care să adoarmă bunul-simț și conștiința morală și care să transforme omul, aflat sub imperiul unei vrăji, într-o marionetă ușor de manevrat. În acest sens, tiranul ultim nu e nici

Hitler, nici Lenin, nici Mao, ci Prințul acestei lumi în persoană.

În persoană: cuvântul este ambiguu. Boethius a dat o definiție a persoanei care a fost foarte des invocată: „o substanță individuată de natură rațională”. Urmând această linie teologică, putem estima că substanța creată, dacă își pierde filiația cu Creatorul său și cu propriul sfârșit, suferă de contradicții care o mutilează și o descompun. Putem specula – de vreme ce nu știm nimic pozitiv despre lumea angelică – că substanța îngerului rău, din pricina rangului său superior, este devorată mai mult decât aceea a omului de reaua sa voință. Actul de nimicire pe care-l antrenează se înfăptuiește mai întâi asupra lui însuși, astfel încât substanța sa – care pentru noi, oamenii, evocă o natură pozitivă, indestructibilă, deteriorată, dar nu distrusă de păcat – se reduce progresiv la simpla sa voință de a face rău. Din cauza capacității superioare de a face rău cu care este înzestrat, ceea ce mai subzistă în el drept complice natural, persoana, ar tinde

asimptotic spre impersonalitate. Persoana angelică decăzută ar suporta un maximum posibil de impersonalitate.

E o speculație, desigur, însă ea atestă noțiunea de persoană impersonală pe care o întâlnim pretutindeni în literatura martorilor, sufocați de platitudinea, sărăcia, banalitatea celor care-i făceau să sufere, să moacă, ca și de impersonalitatea întregii ierarhii a puterii până la vârf inclusiv. Erau de asemenea uimiți de contrastul între incredibila forță de distrugere a acestor aparate, minunat de ingenioase, capabilă să intre în cel mai mărunț detaliu, și incredibila neputință de a organiza, de a construi sau pur și simplu de a lăsa să existe lucrurile cele mai elementare necesare vieții, ba chiar propriei lor supraviețuiri.

Cine deține puterea în regimul nazist sau comunist în stare pură? Această simplă întrebare, la care părea mai ușor de răspuns decât în privința oricărui alt regim, pentru că posesorul tuturor puterilor era pretutindeni vizibil, ba chiar de o vizibilitate obsedantă — Führerul, secretarul general, Partidul –, constituia o profundă enigmă pentru cei care erau capabili de reflecție filozofică: Jünger, Platonov, Orwell, Milosz, Zinoviev... Ei au lăsat să se înțeleagă ceea ce spiritele religioase – Mandelstam, Ahmatova, Bulgakov, Rauschnig, Herbert, Soljenițin – au proclamat sus și tare: e diavolul! El era cel ce transmitea supușilor lui impersonalitatea sa inumană. Dostoievski și Vladimir Soloviov intuiseră asta dinainte. A nu-l cita pe acest personaj ar însemna a nu asculta fidel toate aceste mărturii, rămânând conștienți de rezerva pe care trebuie s-o manifestăm față de centrul misterios pe care l-au numit astfel și a cărei proximitate ei o cunoșteau din experiență.

Mântuirea

Nimic nu semnalează mai bine urma biblică în comunism și nazism decât voința lor comună de a *mântui* lumea, incluzând printre mijloacele de mântuire ștergerea oricărei urme biblice. În religiile „păgâne”, ordinea naturală conține în sine ideea divină și e suficientă pentru a o concepe. Ea este

echivalentă cu ordinea divină. Ajunge să o contempli, să o recunoști, să o imiți. Filozofia antică – și, din câte știu, indiană, chineză – nu promitea o mântuire universală, ci doar a unei mici elite, prin intermediul unor exerciții spirituale lungi și dificile, la capătul cărora individul devenea apt să trăiască fericit, în conformitate cu natura, cu structurile sale eterne. Ideea mântuirii, în măsura în care presupune un „exod” în raport cu lumea, sau ideea „schimbării” lumii în totalitatea sa sunt de neconceput pentru ea.

Mântuirea marxist-leninistă este optimistă. Ea e comparabilă cu mântuirea anunțată de profeția biblică. Scopul său este să depășească natura așa cum este, omul așa cum este; să ajungă la o epocă mesianică de pace și dreptate, în care lupul paște laolaltă cu mielul, în care disciplina și frustrările căsătoriei, familiei, proprietății, dreptului, penuriei sunt abolite. În cele din urmă, moartea însăși este învinsă: s-a visat pe această temă la începuturile revoluției bolșevice, reveriile fiind alimentate de un anume Fedorov, un himeric care credea în resurecția științifică a trupului și în nemurire. „Omul nou”, produs al socialismului, este un fel de trup glorios așa cum îl descrie profeția. Mântuirea e pusă în mâinile omului. E obținută prin mijloace politice. *Non Domino sed nobis*.

Doar o minoritate neînsemnată mai crede astăzi în existența poruncilor divine. Și dacă mai crede încă — așa cum credeau mulți evrei și creștini deveniți apoi comuniști –, ar trebui să vadă dintr-o ochire contradicția dintre *progresul* dirijat de om și învățătura biblică. Conceptul de progres, înțeles în sensul unei transformări profunde a ființei umane, sub acțiunea istoriei sau a unei voințe politico-istorice, nu poate fi acceptat, deoarece condiționează de acțiunea politica o transformare care, potrivit Bibliei, nu poate fi înfăptuită decât prin harul divin. Când ceea ce nu e posibil decât prin harul divin devine scopul acțiunii umane, aceasta își propune imposibilul. Acțiunea violentă împotriva naturii eșuează și se transformă curând într-o distrugere a naturii și, odată cu ea, a umanului. Pelaghie credea că, într-o oarecare măsură, omul se putea mântui pe sine, prin voință și asceză.

Sfântul Augustin considera că pelagianul se chinuia fără să devină prin asta mai bun. La fel proceda și „eroul pozitiv” din legenda bolșevică. De fapt, lucrurile se înrăutățeau, fiindcă pelagianul credea că ajunge la virtute, în sensul obișnuit al cuvântului, iar eroul pozitiv – la o virtute definită de ideologie, adică un viciu. În plus, vechiul pelagianism nu viza, asemenea vechii filozofii, decât un progres individual. Cel nou este colectivizat. Preluarea ideii pelagiene de către puterea politică este mai distructivă, pentru că celălalt, toți ceilalți vor fi corecți prin educație, la nevoie prin reeducarea într-o incintă împrejmuată cu sârmă ghimpată.

Mântuirea nazistă este pesimistă. Ea pretinde depășirea iluziilor introduse în umanitate prin otrava biblică, îndeosebi evanghelică, rodal, „resentimentului”.

Trebuie să se revină la o ordine naturală concepută în întunecata lumină a tragismului romantic: trebuie regăsită puritatea originară a pământului și a sângelui, coruptă de societatea de consum și tehnicistă și prin amestecul degradant al raselor. Nazismul face apel la eroii care acceptă să moară, la cei care au renunțat la iluzia adevărului și a dreptății și care sunt gata să urmeze până la capăt voința rasei, a poporului (*Volk*), încarnată în conducător. Supraomul este un cavaler impasibil, loial, învingător sau învins, dar întotdeauna nobil și frumos. Am văzut prea bine că idealul sfârșește într-un regiment de SS-iști descreierați, într-o ierarhie de vagabonzi încununată de un dement, într-un război picrocolin de nimicire.

Cele două doctrine opuse împărtășesc totuși ideea unei mântuiri colective care are loc în istorie, idee biblică ce se opune anistorismului filozofilor antice, indiene, chineze. Urmând această schemă, cele două doctrine au amestecat talmeș-balmeș o adunătură de noțiuni culese din științele sociale și istorice, transformând imensa cunoaștere acumulată de secolul al XIX-lea într-un automatism mental de o sărăcie *supranaturală*. Într-adevăr, nu este conform naturii inteligenței umane ca aceste două sisteme demente să se poată prezenta ca fiind un produs al său. Este inexplicabil cum atâtea spirite normal constituite – profesori, savanți,

gânditori eminente – au suferit o asemenea paralizie și deviere de la bunul-simț. Explicațiile psihiatrice sunt la fel de metaforice ca imaginea folosită în legătură cu nazismul – cea a cântărețului la flaut din Hameln. Dar dacă evocăm această legendă, trebuie să-l amintim pe acela care se află în spatele cântărețului la flaut, cel care, potrivit Scripturii, este „tatăl minciunii”, de la început, a fost ucigător de oameni și nu a stat într-un adevăr”¹.

„Biblisul” nazist

Se spune că Gobineau și Nietzsche, de la care se revendicau uneori naziștii, nu erau antisemiți. De fapt, ei declarau că-i admiră pe evrei, fiindcă aceștia erau o „rasă superioară”, o „aristocrație” (Gobineau); că nu se dizolvau în masă „ultimilor oameni” zămisliți de democrație, că, în afară de asta, antisemitismul era o vulgaritate democratică (Nietzsche). Nu e nevoie să cercetăm prea adânc ca să ghicim, sub admirația de suprafață, invidia, gelozia. În naționalismul german, exaltarea națiunii și a poporului ia sau imită forma elecțiunii providențiale a poporului evreu. Este o elecțiune care nu datorează nimic providenței, fiind un produs al istoriei și al naturii, și care face ca poporul german să primească moștenirea panumană transmisă prin succesiunea popoarelor. Naționalismul rus s-a mulțumit să transfere slavilor și poporului rus ceea ce era promis rasei germanice și nemților.

De vreme ce natura și pământul sunt cele ce conferă elecțiunea, este logic că poporul evreu reprezintă negarea vie a naturii și a pământului.

Asta subliniază și tânărul Hegel: „Primul act prin care Avraam a devenit părintele unei națiuni este o sciziune care sfășie legăturile vieții obișnuite și ale dragostei, totalitatea raporturilor în care trăise până atunci cu oamenii și natura.”

¹ Citatele din Biblie au fost preluate din *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a preafericitului părinte Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994. (N.t.)

„Avraam era un străin pe pământ[...]. Întreaga lume, care-i era total potrivnică, continua să existe prin mijlocirea unui Dumnezeu care-i rămânea străin, un Dumnezeu la care niciun element din natură nu trebuia să participe[...]. Numai grație lui Dumnezeu intra în raport cu lumea[...]. Îi era imposibil să iubească ceva.“ „În Dumnezeul gelos al lui Avraam și al urmașilor săi persista exigența înfricoșătoare ca el și poporul său să fie singurii care aveau un Dumnezeu.“

Raportul lor cu Dumnezeu îi izolează pe evrei de restul umanității. Nu pot aparține nici unei comunități, fiindcă sacrul, de pildă eleusin, al acestei comunități le rămâne veșnic străin, „ei nici nu-l văd, nici nu-l simt“. Ei nu participă nici la eroismul epic. „În Egipt, lucruri mărețe sunt înfăptuite pentru evrei, dar *ei înșiși* nu întreprind acțiuni eroice; din pricina lor,

Egiptul suferă tot felul de calamități și de nenorociri; ei se retrag alungați de nefericiții egipteni în mijlocul lamentațiilor generale, dar nu încearcă decât bucuria perversă a lașului al cărui dușman e distrus fără ca el însuși să intervină.“ Astfel, ultimul lor act în Egipt este un „furt“¹.

Hegel consideră intolerabilă pretenția evreilor de a fi un popor ales, absoluta dependență pe care o mărturisesc față de un Dumnezeu pe care el îl crede, în ce-l privește (cel puțin la tinerețe, pentru că apoi a mai evoluat), străin omului, dușman al nobleței și al libertății sale. Spiritul lui Avraam, deoarece cuprindea ideea acestui Dumnezeu, face din evreu „singurul favorit“, convingere care stă și la originea „disprețului său față de întreaga lume“. Sclavi proclamați de Dumnezeul lor, evreii nu pot ajunge la demnitatea omului liber: „Grecii trebuiau să fie egali fiindcă erau toți liberi; evreii, fiindcă erau *toți* incapabili de independență.“ Iată de ce Hegel, în mod deschis marcionit, îl consideră pe Dumnezeul creștinilor ca fundamental diferit de Dumnezeul iudaic: „Iisus nu a luptat doar împotriva unei părți a destinului

¹ G. W. Hegel, *L'Esprit du christianisme et son destin*, Vrin, Paris, 1971, pp. 6-26 *passim*. Trad. Rom. *Spiritul creștinismului și destinul său*, Paideia, București, 2002. (N. Red.)

evreiesc, pentru că nu avea legătură cu nici o alta, ci i s-a opus în totalitatea sa.”

Hegel traduce în tonul marii filozofii sentimente — conștiente sau nu — care există în sufletul păgân atunci când acesta e pus în prezența misterului supranatural al Israelului, pe care în fond îl simte străin, dușman oricărei naturi; care există și în suflete botezate. Aceste trăiri obscure au fost mai bine conceptualizate de gândirea germană decât de alte gândiri. Harnack, care a fost marea autoritate teologică a Germaniei wilhelmine și a protestantismului liberal european, a ținut la Universitatea din Berlin, în fața tuturor studenților, câteva conferințe reunite sub titlul *Esența creștinismului*. Această esență s-a dezvoltat în patru mari momente istorice: momentul evreu, momentul grec, momentul latin, în fine, momentul german, care reprezintă realizarea sa cea mai pură.¹ El a scris o carte în favoarea lui Marcion, pe care n-a ezitat să-l compare cu Martin Luther, fondatorul „creștinismului german”. La rândul lor, rușii au produs o abundentă literatură despre creștinismul rus, Cristosul rus, chiar și despre Rusia-Cristos. Léon Bloy și Péguy au pledat pentru un privilegiu de preferință acordat Franței de către Dumnezeu. Totuși, în această ultimă țară, tematica antievreiască nu a fost orchestrată de marile spirite, ci doar de mediocri.

Drama a fost că ea s-a aciuat în sufletele josnice și nesăbuite ale conducătorilor naziști. Iată-l pe Hitler caricaturizându-l pe Hegel în fața lui Rauschning²: „Evreul este creatura unui alt Dumnezeu. Trebuie să fi avut o altă origine umană. Îl opun pe arian evreului, și dacă-i dau unuia numele de om, sunt obligat să-i dau celui alt un nume diferit. Sunt la fel de îndepărtați unul de altul ca și speciile de animale față de specia umană. Asta nu înseamnă că-l consider pe evreu un animal. E mult mai îndepărtat de animal

¹ Adolphe Harnack, *L'Essence du christianisme*, Librairie Fischbacher, Paris, 1907.

² Hermann Rauschning, *Hitler m'a dit*, Coopération, Paris, 1939, p. 269.

decât noi, arienii. E o ființă străină ordinii naturale, o ființă în afara naturii.” Rauschning mai evocă și următoarea frază: „Nu pot exista două popoare alese. Noi suntem poporul lui Dumnezeu.” E pură retorică, fiindcă Hitler era un ateu desăvârșit, necrezând nici în Dumnezeul evreu, nici în cel creștin. Dar ea arată cum antisemitismul delirant al lui Hitler se mulează în forma biblică a unei *perversa imitatio* a sfintei istorii iudaice. Poporul arian, ales, rasa germanică aleasă purifică pământul german așa cum Israelul a purificat pământul Canaanului. Este prima etapă din istoria mântuirii. A doua constă în eliminarea creștinismului evreizat, care împinge la limită lașitatea evreiască și bastardizarea democratică. A treia reprezintă triumful sufletelor mărinimoase care vor putea la nevoie să se refere la un creștinism germanizat sau mai curând la vechii zei ai panteonului natural precreștin. Nietzsche și Wagner, după ce vor fi trecut prin centrifuga ideologiei naziste, pot fi propuși, mutilați, sălbăticiți, abrutizați ca patroni ai noii culturi.

„Biblisul” comunist

Dacă nazismul oferă o falsă imitație a Vechiului Testament, comunismul oferă în același timp o reproducere la fel de falsă a Vechiului și a Noului Testament. *Perversa imitatio* a iudaismului și a creștinismului, care îi conferă tot „șarmul”, este un fapt atât de recunoscut încât poate fi caracterizat doar în câteva cuvinte.

Această ideologie propune un mijlocitor și un mântuitor. „Proletariatul”, „exploatatul”, cel care nu posedă nimic, va deschide lumii poarta eliberării sale. El reprezintă, față de celelalte clase, ceea ce este Israelul printre celelalte națiuni, ceea ce este „restul Israelului” față de Israel. El este slujitorul îndurerat al lui Isaia și este Cristos. E rodul istoriei naturalizate, așa cum celălalt e rodul istoriei sfinte. Din această pricină, comunismul este seducător deopotrivă pentru evreu și pentru creștin, cărora li se pare că recunosc buna veste anunțată celor săraci și neînsemnați. El are un caracter universal, fiindcă, sub domnia lui, nu mai există nici

iudeu, nici elin, nici rob, nici om liber, nici parte bărbătească, nici parte femeiască, așa cum a făgăduit Sfântul Pavel. El abolește barierele naționale, ceea ce echivalează cu mântuirea promisă „popoarelor”. Aduce pacea și dreptatea împărăției mesianice. Trece dincolo de supremația interesului, secătuiește „apele înghețate ale calculului egoist”. Dragostea pură feneloniană, altruismul kantian vor înflori în acest nou climat.

Comunismul promitea evreilor suprimarea poverii celor zece porunci, a zidului ridicat de Tora, a separării de celelalte națiuni. Îi elibera de povara evreității. Suprima astfel și cauzele permanente ale opresiunii. Reprezenta o alternativă la viața evreiască, alta decât trecerea la creștinism sau la islam, la fel de disprețuite, și care oricum nu i-ar fi protejat, de vreme ce marca evreiască persista după convertire, așa cum a demonstrat istoria. Comunismul constituia deci intrarea într-o lume nouă, care nu trebuia plătită printr-o trădare sau o apostazie formale, deoarece scopul religios al Torei, pacea și dreptatea, erau în principiu garantate și deoarece comunitatea putea continua să existe în mod ideal, așa încât numele de evreu să poată fi purtat fără rușine, nemaientrând odată cu el responsabilități și obligații specifice, fiind doar semnul unei origini glorioase, fiindcă, prin opresiune, se înrudea cu „proletariatul”. În fine, trecerea la comunism – am fi tentați să spunem: Exodul – putea părea înfăptuirea emancipării și a secularizării, al căror elan era, de un secol încoace, irezistibil.

Cât despre creștini, aceștia erau somați în mod direct să-și renege credința în Dumnezeu. Însă ea era, ca un fruct copt, gata să cadă. În fața asalturilor care se succedau de la începutul Epocii Luminilor, credinței îi venea tot mai greu să-și conserve un statut ce ar fi putut fi apărat în mod rațional. Niciun mare spirit, de la Leibniz încoace, nu se mai simțea legat de autoritatea dogmelor și nici nu căuta adevărul în aprofundarea lor. Dacă unii autori mari încă mai mărturiseau credința creștină, sau dacă, asemeni lui Kant și Hegel, îi dădeau o interpretare rațională în cadrul sistemului lor, alții, ca Rousseau, Kierkegaard, Dostoievski, îi admiteau completa

iraționalitate. Sau credeau că o deduc din necesitățile moralei, ale acțiunii practice, ale operelor. Dar era scoasă din acest ultim refugiu de ideea comunistă care avea argumente solide pentru a acuza creștinismul că reprezintă opiumul popoarelor, că este o fugă iluzorie, o consolare neputincioasă în fața unei stări de nedreptate al cărei complice era, prin însăși existența sa, credința creștină. Vreme de un secol, o mare parte a gândirii creștine, de la Lamennais la Tolstoi și alții, era cu atât mai ispitită să fuzioneze cu umanitarul cu cât acesta se prezenta ca fiind mai creștin și mai însuflețit de un entuziasm și o fervoare care dispăruseră din religia tradițională. A deveni comunist oferea sentimentul realizării, în sfârșit într-o formă realistă, a poruncii de a-ți iubi aproapele, în vreme ce rațiunea era liniștită pentru că era restabilită pe baza sigură a științei.

Erezii

Religia creștină este instabilă încă de la nașterea sa. Ea adăpostește un mănunchi de dificultăți, o grămadă de motive de îndoială, are nevoie de un permanent efort ca să-și mențină echilibrul. Dar rareori se întâmplă ca crizele ce apar succesiv în funcție de circumstanțele istorice să nu urmeze niște scheme regulate deja recunoscute. Există, pe masivul creștin, culoare de avalanșă care au fost folosite încă din primele secole ale erei noastre și care funcționează și astăzi. Marile erezii inaugurale sunt reluate pe baze noi de curente care se cred originale și de oameni care nu sunt conștienți că urmează vechile părții. Ei nu știu că pășesc pe urmele ereticilor al căror nume îl ignoră și n-au habar de înrudirea doctrinală cu aceștia.

În cazul care ne preocupă, întâmplarea face că drumurile eretice sunt cele mai vechi din creștinism: gnosticismul, marcionismul și milenarismul.

La drept vorbind, gnosticismul nu e specific creștin. El parazitează în egală măsură iudaismul și islamul. Ocupă un domeniu atât de vast, încât nu îl pot aborda aici decât prin câteva aluzii. Marxism-leninismul este mai întâi, așa cum am

arătat, o viziune centrală despre lumea naturală și istorică, polarizată între un bine și un rău pe care le discern și le separă inițiații în adevărata știință. Aceștia fac să pătrundă în spiritul oamenilor cunoașterea salvatoare și fac ca lumea să se miște în direcția binelui definitiv. Structura matricială se regăsește în majoritatea formelor de gnosticism, îndeosebi în cele care, în vremea lui Cerinth, îl îngrozeau pe Sfântul Ioan sau, în vremea lui Valentin, pe Sfântul Irineu. Faptul că acest nucleu gnostic pretinde că se sprijină, de la Marx încoace, pe știința pozitivă, că-și pierde luxurianța mitologică, culoarea poetică, și că se prăbușește în vorbăria prozaică a lui Lenin nu înseamnă că este eficace. E adevărat că mulți „creștini progresiști” voiau să-i redea alura religioasă primitivă și nu prea înțelegeau de ce comunismul se proclama ateist într-o manieră militantă, deși îi aprobau acțiunea practică, „metoda de analiză”, cum spuneau, adică teoria de ansamblu. Alții au sfârșit prin a accepta acest ateism, printr-un fel de „salt al credinței” pe dos și ca pe un sacrificiu suprem pe care-l făceau logicii convingerii lor.

Marcionismul, care este o specie în genul gnosticismului, aparține lumii creștine. El e un produs istoric precoce (începutul secolului al II-lea) al controversatei separări a Bisericii de Sinagogă. Marcion considera că Dumnezeu lui Avraam, Dumnezeul creator și justițiar, nu era același cu Dumnezeul iubirii salvatoare a cărui emanație era Iisus. El eliminase deci din corpul scripturistic Vechiul Testament și acea parte din Noul Testament care îi era direct asociată. Revelația creștină se disociază astfel de revelația mozaică, despre care Marcion afirmă că nu relatează etapele istorice care au condus la venirea lui Moise. Mesia marcionit nu-și află dovezile și genealogia în profeția biblică. Legitimitatea sa este suspendată de valoarea persuasiunii „mesajului” desprins numai din Evanghelie (și ea epurată, de altminteri) și din adaosurile mitologiei gnostice care o completează și îi ghidează interpretarea. Acest Cristos aduce un mesaj anticosmic și antinomist: o altă morală, sublimă, eroică, paradoxală. Ea are vocația de a se substitui moralei obișnuite pe care o ratificaseră poruncile biblice. Astfel, potrivit lui

Marcion, infernul îi cuprindea numai pe dreptii Vechiului Testament, slujitori ai Dumnezeului creator, în vreme ce Dumnezeul salvator îi primea în paradisul său pe sodomiții și egiptenii care refuzaseră să se supună vechii Legi. În lumina acestei erezii, evreii reprezentau în mod adecvat imaginea lumii apuse și a eticii sale depășite, operă a unui Dumnezeu rău.

Gnosticismul și marcionismul, mereu asociate, n-au încetat niciodată să bântuie imaginația și să tulbure gândirea creștină. Deși au fost condamnate încă de la nașterea lor drept cele mai perverse erezii, ele au rămas ca o tentație permanentă, reapărând la suprafață cu un nou elan secol după secol, niciodată mai frapant decât în secolul nostru. Au reprezentat punctul slab al învățăturii religioase, o fisură în terenul credinței, care au permis atâtor creștini să se arunce în gnosticismul politic al comunismului și în marcionismul frenetic al nazismului.

Cum erau întotdeauna intim legate, asocierea lor a provocat un nou punct de contact între nazism și comunism.

În gnosticismul comunist, schema istoricistă suplinește în mod deschis sensul biblic al istoriei; Dumnezeul creator și Dumnezeul salvator sunt deopotrivă recuzați: primul fiind înlocuit de istoria naturală a umanității, iar al doilea de acțiunea voluntară a Partidului. Asaltul împotriva Bisericii creștine a fost, așadar, imediat și a făcut în doar câțiva ani mai mulți martiri decât înregistrase de la nașterea sa. Dar toți zeii și toate religiile erau în aceeași măsură dușmani, lucru care a făcut ca și Sinagoga să fie atacată, precum și însăși ideea de comunitate. Antisemitismul pur a urmat, de la sfârșitul anilor '30, antiiudaismului de la început. După 1945, a fost interzisă pomenirea evreilor printre „victimele fascismului”, menționarea Șoah-ului, tolerarea sionismului din momentul în care acesta s-a afirmat ca o mișcare națională independentă. Comunismul este gelos și nu acceptă „alți dumnezei”.

Nazismul s-a concentrat asupra versiunii marcionite a gnosticismului. El a acceptat în mod formal și provizoriu un creștinism „german” care invoca un alt Dumnezeu decât pe

cel al lui Avraam. I-a persecutat pe creștinii fideli. A încercat să se îmbogățească preluând diferite elemente din ezoterismul și ocultismul de la sfârșitul secolului al XIX-lea. A vrut să redeștepte neopăgânismul vechilor zei germani, ofensând prin această nouă contrafacere fondul onorabil și frumos al mitologiei germanice, precum și ceea ce avea ea comun cu mitologia homerică. În cele două sisteme de mântuire, comunist și nazist, este greu de stabilit dacă, în ura care-i vizează deopotrivă pe evrei și creștini, primii sunt detestați pentru că se află la originea celor din urmă, sau aceștia din urmă pentru că descind din cei dintâi. Oricare ar fi ordinea urmată, și unii, și alții sunt persecutați.

A treia erezie este milenarismul. În efectele sale istorice el se întâlnește cu mesianismul. El constă în așteptarea unei schimbări radicale în interiorul istoriei. Mesianismul biblic aștepta venirea unui rege capabil să restaureze un legământ de pace în Israel și în rândul Popoarelor. Milenarismul primitiv creștin credea că Iisus Cristos se va întoarce pe pământ ca să domnească în slavă timp de o mie de ani alături de drept-credincioșii înviați din morți. Aceste doctrine cunosc în secolul XX derivații laice. Astfel, ideea mesianică a contaminat formele cele mai radicale ale naționalismului: poporul german, poporul rus erau purtătoare ale speranțelor mântuirii finale a istoriei umane. Milenarismul este o nerăbdare de a vedea înfăptuindu-se împărăția lui Dumnezeu și o voință de a controla a doua venire a lui Cristos. El poate fi înțeles ca un fel de pelagianism paroxistic, colectivizat și politizat. Istoria modernă este zguduită de aceste crize eroice: taboriții din Boemia, anabapțiștii din Münster, aripa extremistă a revoluției engleze, Sabbatai Zvi. Ele sunt mai sângeroase atunci când, eliberate de ideea de Dumnezeu, vizează instaurarea unui *regnum hominis*. Rareori se întâmplă ca, profitând de aceste crize, separarea evreilor și a creștinilor să nu fie înveninată tocmai de cei care apostaziază religiile proprii, din care nu mai rămâne altă urmă decât ura reciprocă.

V

Memoria

Aș vrea acum să încerc să pun în paralel memoria publică a nazismului și a comunismului, analizând-o îndeosebi dintr-o perspectivă religioasă. Nu am făcut-o până acum decât din perspectivă politică. Or, gravitatea acestor două evenimente mobilizează, cum am spus, conștiința religioasă. Evantaiul pozițiilor religioase este la fel de larg ca și cel al pozițiilor politice, dar e diferit. Ele nu coincid.

Voi lua în considerare păgânismul – înțeleg prin asta ceea ce nu are, sau nu mai are, legătură cu trunchiul biblic –, iudaismul și creștinismul. Constatăm imediat că, în interiorul fiecăreia dintre aceste categorii, există loc pentru atitudini diverse și chiar opuse.

Uitarea „păgână” a comunismului

Să luăm exemplul Chinei. Tradiția filozofică și cea religioasă (care sunt într-o strânsă interdependență) au drept orizont un Cosmos impersonal, guvernat în mod normal și ideal de armonie, dar care este susceptibil de dezordine, chiar de o întoarcere momentană a haosului. Într-adevăr, istoria chineză, mai mult decât cea a Europei, este jalonată de cataclisme de o violență extraordinară, capabile să înjumătățească populația. În secolul al XIX-lea încă, revolta taipinilor a putut provoca, direct sau indirect, moartea a 70 de milioane de chinezi. Este o catastrofă echivalentă cu aceea din anii regimului Mao. În ambele cazuri, un conducător carismatic, un partid fanatizat de o doctrină sincretică ce cuprinde elemente străine tradiției, creștine în timpul taipinilor, marxiste mai apoi, fac ca ordinea chineză să se prăbușească într-un haos nesfârșit.

Aceste catastrofe istorice și politice sunt puse în raport cu catastrofele naturale – inundații, cutremure, recolte proaste – care zguduie capricios pământul chinez. Avem impresia – dar poate este doar impresia superficială a unui observator îndepărtat – că e suficient ca situația să se amelioreze, ca burțile să se umple, ca plăcerile să-și reia cursul firesc, pentru ca țesutul social să intre într-un proces de cicatrizare cvasibiologic și dinamismul regăsit al vieții să facă inutilă lucrarea memoriei. În plus, regimul rămas în mod formal comunist controlează mereu informația despre trecut. S-ar spune, de departe, că permanența Cosmosului, dincoace și dincolo de aceste perturbări, adoarme simțul istoric și conferă cronicii alura unui buletin meteorologic, cu ciclul său regulat tulburat uneori de furtuni.

Uitarea creștină a comunismului

În principiu, lumea creștină ar fi trebuit să se simtă preocupată, chiar responsabilă, în fața rezultatului aventurii comuniste. Tocmai în sfera sa se dezvoltase ideea unui simț al istoriei orientat spre mântuirea universală; se ascuțise așteptarea unei eliberări definitive, a unei purificări generale, a unui triumf al binelui. Niciodată totuși perversiunea acestor idei nu antrenase într-un asemenea grad nelegiuirea și niciodată păcatul nu se răspândise până într-atât pe pământ. Asta trebuia să dea de gândit. Or, lumea creștină nu numai că a uitat, ci, la îndemnul preoților, a considerat uitarea ca pe o operă pioasă.

La drept vorbind, masa creștină – mai mult, post-creștină – a reacționat ca masa „păgână”, în măsura în care se deosebește prea puțin de aceasta și în care botezul, așa cum se întâmplă dintotdeauna, e mai mult sau mai puțin un act formal. Comunismul a durat atât de mult timp, încât a fost asimilat unei glaciațiuni, unui șir de ierni excepțional de reci. Odată cu încălzirea climatului, nu ne mai gândim la ele și ne reluăm, sub razele soarelui, îndeletnicirile zilnice. Dar trebuie să ținem seama și de o uitare propriu-zis creștină. Sau mai

degrabă de două uitări opuse.

Prima se înrădăcește în solul original al credinței creștine, mai ales în sentimentul răului și al păcatului pe care-l are aceasta. Pe de o parte, creștinilor li s-a repetat neîncetat că sunt niște păcătoși; că păcatul, original și personal, este prezent în viața umană alături de bine, de la bun început, iar astăzi mai mult ca niciodată; că pornesc de la crucea lui Cristos, adică de la o istorie în care toți oamenii au făcut împreună răul suprem, ucigând singura făptură cu desăvârșire nevinovată, în care însuși Cuvântul lui Dumnezeu a fost învins între o vineri și o duminică; că, pe de altă parte, ei sunt chiar prin această întâmplare iertați, reconciliați, deși supuși mereu păcatului. Acest tip creștin de familiaritate deopotrivă cu răul și cu binele face ca ei să fie mai puțin surprinși atât de unul, cât și de celălalt; că se așteaptă întotdeauna la păcat și la iertare și că nu există greșeală atât de gravă care, cu ajutorul căinței, să nu poată fi iertată. În acest caz, uitarea urmează în mod firesc iertării.

Alături de această uitare virtuoaasă, sau în locul ei, poate exista o altă uitare, complet diferită. De obicei, iertarea nu are valoare decât dacă este cerută lui Dumnezeu și victimei, dacă greșeala este în prealabil recunoscută și cererea formulată. Dacă aceste condiții nu sunt îndeplinite, iertarea fiind acordată totuși unilateral, există toate șansele ca ea să fie nulă, reprezentind o greșeală în plus. Iertarea acordată prea ușor poate porni dintr-un sublim moral care nu dă doi bani pe justiție și care ne îngăduie să ne lăudăm cu un suflet mare. Poate porni și dintr-o simplă lene de a examina faptele sau dintr-o lipsă de curaj în fața exigențelor justiției; sau dintr-o repulsie de a ne cerceta complicitatea activă ori pasivă cu cei pe care-i iertăm cu atât mai ușor cu cât ne absolvim nouă înșine, într-un mod nemărturisit, păcatele. Nu prea sunt semne că s-ar pregăti o ceremonie publică de căință pe această temă.

Extraordinara amnistie de care a beneficiat crima comunistă mi se pare că ține mai curând de această a doua formă de uitare. Deși au existat sub comunism mai mulți martiri ai credinței decât în oricare altă epocă din istoria

Bisericii, nu constatăm vreo grabă sau vreun zel în întocmirea martirologului.

Comunismul s-a întărit printr-o masivă apostazie a creștinilor. Nu e sigur că această apostazie, precum și compromisurile și complicitățile de o gravitate variabilă sunt considerate cu adevărat condamnabile. Ele sunt îndeobște privite ca niște rătăcirii neînsemnate și adeseori provocate de intenții generoase lăudabile. O explicație extrem de simplă este că de fapt creștinii nu s-au eliberat încă total de ideile comuniste amestecate în mintea lor cu ideile umanitare și introduse de acestea din urmă în rândul credincioșilor și clerului. Sub forme disimulate și inconștiente, prin mijlocirea pantelor „eretice” deja citate, ele sunt încă active. Și astăzi auzim vorbindu-se despre o „a treia cale” între capitalism și socialism. Asta pentru că încă nu s-a înțeles că a subsuma lumea noastră conceptului de „capitalism” înseamnă deja a intra în viziunea dihotomică a ideologiei de care ne credem totuși foarte departe. Subzistența unor asemenea „pliuri” de gândire reprezintă un motiv în plus pentru a uita. De fapt, nu se știe încă prea bine, într-o parte a lumii creștine, ce anume ar trebui să ne amintim.

Uitarea evreiască a comunismului

Ceea ce am spus despre uitarea creștină e valabil și pentru uitarea evreiască – desigur, în afară de lucrurile care se referă la nucleul credinței. Comunismul nu e o invenție evreiască. Este mai ușor să-i găsim originile în creștinism decât în iudaism, care n-a făcut, în această privință, decât să-i calce pe urme. Dar numeroși evrei i s-au raliat încă de la nașterea sa, la mijlocul secolului al XIX-lea, asociindu-i-se ulterior cu același zel și aceeași convingere nezdruccinată, abandonându-și astfel comunitatea, istoria și credința, la fel cum creștinii și le-au abandonat pe ale lor.

În această aventură, evreii au jucat un rol important, dar rareori principal. În 1917, majoritatea evreilor din Rusia nu au urmat partidul bolșevic. Au fost victimele sale, la fel ca și ceilalți. Ei au ocupat în acest partid poziții de prim-plan, însă

tot mai subordonate pe măsură ce lua amploare antisemitismul. Rămâne adevărat că personaje ca Iagoda, Kaganovici și mulți alții în Rusia, în Europa Centrală și de Est rivalizează cu cei mai mari criminali ai secolului. Există deci și în acest caz loc pentru memorie și căință, cel puțin dacă socotim că acești evrei apostazi sunt totuși evrei. Până aici, amnezia și uitarea par la fel de răspândite, iar conștiința la fel de liniștită ca și în lumea creștină.

Memoria evreiască a nazismului

În momentul abordării acestui subiect, se cuvine, cred eu, să subliniem un punct rareori remarcat. Știm că de când a intrat prin emancipare în istoria comună a Occidentului, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, poporul evreu, cel puțin prin unii dintre reprezentanții săi, s-a asociat cu toate acțiunile, bune sau rele, ale popoarelor cu care era amestecat. În istoria fericită sau dezastruoasă a gândirii, a vieții politice, sociale, economice, evreii sunt prezenți. Prin definiție însă, nu și în nazism. În această întreprindere dedicată răului, care în secolul nostru nu-și află echivalentul decât în comunism, evreii sunt victime, nu vinovați. Profeții biblici ar fi socotit că este o mare binecuvântare, fiindcă lecția lor era că e preferabilă moartea unui asemenea păcat. Evreii au fost, așadar, scutiți de o ispită în care au căzut numeroase alte „popoare”. Din acest punct de vedere, ei se simt inocenți și aparte.

În legătură cu fenomenul nazist, doi factori extrinseci exacerbează memoria evreiască.

Cum nazismul s-a proclamat dușmanul declarat al democrației – în vreme ce comunismul s-a prezentat drept realizarea acesteia –, el e polul negativ la care se raportează mișcarea democratică ce se continuă într-un mod accelerat și universal din 1945 încoace. Mai mult, fiind clasat la extrema dreaptă, nazismul pune în valoare, prin excelență, stânga. În Franța, care a fost ocupată, unde au existat compromisuri și complicități, unde în timpul războiului s-a instaurat un regim nazist, stânga are tot interesul să pretindă monopolul

„antifascismului“, confundat, potrivit vulgatei comuniste, cu antinazismul. Are deci interesul să-și însușească opinia evreiască, supralicitându-i memoria, fapt care antrenează această opinie în teritorii care sunt mai curând ale stângii decât cele unde se află cu adevărat interesele comunității evreiești.

Memoria evreiască este pe bună dreptate alarmată de curentele de gândire care o ofensează în mod direct. „Negaționismul“ reprezintă genul lor extrem. El abandonează până într-atât adevărul și bunul-simț istoric, încât nu e susținut decât de câțiva indivizi lipsiți de orice autoritate intelectuală. Este neplăcut că acest curent este interzis în Franța de o lege care mai e și patronată de partidul comunist. O problemă referitoare la adevăr nu trebuie retrasă legal din câmpul normal al discuției. Cei care neagă faptele cele mai solid întemeiate se pot plânge, mai mult, se pot prevala de o privare de libertatea de a gândi, sustrăgându-se astfel dezonoarei la care i-ar expune această libertate.

Banalizarea Șoah-ului este o altă pricină de suferință. În uzajul curent, cuvântul „genocid“ a căpătat o extensie abuzivă. Este folosit în legătură cu cea mai nevinovată farsă, serioasă sau nu; în curând va fi asociat cu masacrarea puilor de focă sau cu vânătoarea de balene.

Oamenii s-au masacrat din clipa în care au fost destul de numeroși ca să se bată. Legile războiului antic prevedeau moartea pentru bărbații combatanți și sclavia pentru femei și copii. Conform uzajului actual al termenului, războiul din Troia, războaiele punice sunt genocide. Euripide, în *Troienele*, Tucidide referindu-se la pedepsirea melienilor descriau niște genocide. *Drang nach Osten* din Evul Mediu timpuriu german a dus la dispariția, între Elba și Oder, a mai multor popoare slave și baltice. Războaiele tribale africane, acum, când armele moderne au înlocuit sulițele, ating milionul de morți în câteva luni. Cine își mai amintește de sciți, sarmați, avari, pecenegi, khazari, popoare care au avut epoca lor de glorie și care au dispărut astăzi, până la ultimul om, de pe suprafața pământului?

Un masacru nu este un genocid. În limbajul juridic, ratificat

de o convenție internațională, genocidul este „distrugerea metodică a unui grup etnic”. Șchioapă definiție: numeroase masacre, precum cele pe care tocmai le-am citat, ar intra la acest capitol; și, pe de altă parte, dacă punem sub semnul întrebării faptul că evreii sunt un „grup etnic” – ceea ce ar însemna să reluăm concepția nazistă –, Șoah-ul nu face parte din această categorie!

Ca să rămânem în pozitivitatea istorică și în limitele secolului XX, propun să acceptăm prin convenție că un genocid, în sensul propriu al cuvântului, referitor la simplul masacru, pretinde criteriul următor: trebuie ca măcelul să fi fost premeditat în cadrul unei ideologii care-și propunea să nimicească o parte a umanității spre a-și impune concepția sa despre bine. Planul de distrugere trebuie să înglobeze totalitatea grupului vizat, chiar dacă nu e dus până la capăt din pricina unei imposibilități materiale sau a unui reviriment politic. Singurul precedent cunoscut ar putea fi Vandeea, care, potrivit ordinelor date de Convenție, trebuia să fie „distrusă” în totalitatea sa. Carrier scria: „Curăț pământul libertății de acești monștri dintr-un principiu de umanitate.” Într-adevăr, în zona de distrugere, a fost „curățat” un sfert din populație, performanță apropiată de cele ale secolului XX.

Aplicând acest criteriu, distingem mai întâi genocidul nazist al evreilor și țiganilor, genocid „pur”, căruia i-l putem alătura pe cel al handicapaților de care Hitler s-a debarasat în ajunul războiului. Tot aici intră și genocidul ucrainean din anii 1932-1933, care seamănă cu genocidul vandeean în măsura în care a fost înfăptuit în clipa în care țăranii încetaseră să mai opună vreo rezistență, fiind întrerupt atunci când scopul politic a fost considerat atins. Să le adăugăm și genocidul armean din 1915, precum și pe cel cambodgian. Toate aceste genocide au făcut obiectul unei planificări prealabile și au fost ținute secrete. Secretul nu a rezistat înfrângerii militare sau căderii regimurilor responsabile. Totuși, secretul care a învăluit genocidul ucrainean n-a răzbătut decât într-o manieră confidențială, și nici în ziua de azi nu e documentat cu precizie. Se estimează în general că a făcut între 5 și 7 milioane de morți. Avem motive să credem că au existat și

alte genocide despre care nu am auzit vorbindu-se.

Genocidul armean, oricât ar fi de incontestabil, ține încă într-un fel de masacrul „clasic”. Tinerii Turci plănuiau să facă din țara lor o națiune după modelul iacobin și, pentru a realiza unitatea, i-au mobilizat pe bașbuzuci – o veche rețetă a imperiului pe care o aplicaseră deja în câteva rânduri, în special în 1895, împotriva acelorași armeni. Această rețetă moștenește regulile nemiloase ale războiului antic. În China, japonezii au făcut la fel. Cât despre genocidele ucrainene și evreiești, ele se bazează doar pe proiectul ideologic, ceea ce le reunește într-un același gen. În primul caz, era vorba de a extinde și a perfecționa controlul comunist anihilând forța de rezistență care era sentimentul național sau pur și simplu existența națiunii ucrainene. Odată atins acest scop, nu era necesar proiectului de ansamblu, nici măcar de dorit, să fie „lichidat” restul populației. În ajunul morții sale, Stalin se gândea să reia operațiunea. În al doilea caz, proiectul purității rasiale presupunea uciderea tuturor evreilor, fără excepție. Prin asta se asemena foarte mult masacrelor tradiționale, îndeosebi masacrului-genocid armean în care femeile și copiii formau piramide de cadavre; sau, mai recent, masacrului populației tutsi de către populația hutu. Există totuși o diferență.

Într-adevăr, imensa majoritate a evreilor – dar nu numai a evreilor – este conștientă de diferența ireductibilă între ceea ce li s-a întâmplat lor și ce li s-a întâmplat altor popoare. Conștiință indestructibilă, dar obscură, sursă a unei interogații permanente la care nu există un singur răspuns.

Au existat numeroase voci evreiești, și nu dintre cele mai neînsemnate, de la Raymond Aron și Boris Suvarin până la Hannah Arendt, care au aruncat asupra acestor două orori ale secolului o privire egală și o judecată imparțială. Recentul și nobilul articol al Annei Applebaum, „A Death of Feeling”¹, respinge dinainte opinia celor care lasă să se înțeleagă că evreii, repliați egoist asupra durerii lor, rămân insensibili la

¹ Anne Applebaum, *New Criterion*, New York, vol. 115, nr. 2, octombrie 1996.

durerea celorlalți. Într-unul din ultimele sale texte, Annie Kriegel ținea să reamintească, în legătură cu stalinismul, că anumiți evrei nu aveau niciun interes să cultive prea mult legenda „inocenței lor fundamentale de victime”¹.

Nu cred totuși că la cei pe care tocmai i-am citat spiritul de justiție anula sentimentul diferenței. Ca să fie complet obliterat, trebuie urmată până la capăt panta „asimilaționistă”. Un asemenea punct de vedere merge mână în mână cu oboseala iudaismului și cu dorința, perfect comprehensibilă, de a se desface de piedicile legate de această apartenență. Într-un context de laicizare integrală, este într-adevăr greu să fie fondată pe ceva. Dacă nu te simți sub niciun aspect constrâns la multiplele obligații prevăzute de Tora, de ce ar trebui ca „ura” sa să te țină pentru totdeauna închis? Dacă rămâi insensibil la chemarea sionismului, dacă ești, pe de altă parte, avertizat de ravagiile provocate timp de două secole de naționalism, de ce ai revendica o apartenență de tip național? Cu toate acestea, dacă există o lecție a istoriei, înțeleasă în sens pozitiv, este că identitatea evreiască, chiar dacă nu mai vedem legitimitatea sa de drept, continuă, pe cele mai ciudate căi, să existe de fapt. Nimic nu a fost vreodată în stare să șteargă această amprentă, nici măcar eforturile celor care, după ce o primiseră, n-o mai doreau. Fie că vrem sau nu, specia umană continuă să se împartă în evrei și păgâni.

O a doua atitudine, cel puțin în Franța, este din păcate foarte răspândită. Ea atribuie Șoah-ului o unicitate absolută, respingând cu indignare, ca pe o profanare, orice încercare de a îl compara cu alte evenimente ale istoriei. Dar în această definiție a unicității nu intră decât circumstanțele materiale, fiind excluse aspectele metafizice sau mai exact religioase: camera de gazare, industria morții, exterminarea copiilor, proiectul de a nimici un întreg popor. Aceste circumstanțe sunt, într-adevăr, fără egal, și exterminarea nazistă formează un tablou unic. Dar orice eveniment din

¹ Annie Kriegel, „L’antisémitisme de Staline”, *Les Nouveaux Cahiers*, nr. 120, 1995, p. 55.

istorie, considerat în sine, este unic și nerepetabil. În alte exterminări contemporane, unele elemente oribile asemănătoare se regăsesc, altele nu, după cum figurează și câteva elemente diferite, absente din Șoah. Toate sunt unice, așa cum pentru fiecare mamă moartea copilului ei este unică; însă toți copiii care mor au și ei o mamă.

Principalul inconvenient al acestei atitudini este că oferă o imagine falsă a iudaismului, ca și cum, spre deosebire de ceea ce ne învață deopotrivă Biblia și Talmudul, o viață nu ar valora cât o alta, iar o crimă nu ar echivala cu o altă crimă definită la fel; că ne face să credem că evreii practică o judecată după două măsuri diferite; că introduc în conștiința istorică un fel de „concurență a victimelor” în care, deși toate categoriile sunt egale, una ar fi totuși „mai egală” decât celelalte. Bineînțeles, această atitudine riscă să irite popoarele care au suferit la fel de mult, deși într-un mod diferit. Ele vor fi tentate să reia protestul lui Shylock: oare n-avem și noi, asemeni vouă, simțuri, pasiuni, nu sângerăm când suntem răniți, nu murim când suntem uciși, nu suntem și noi oameni? *Fed with the same food, hurt with the same weapons[...] warmed and cooled by the same winter and summer...*

Iată unde ar duce evacuarea aspectului religios: la iluzia că elementele materiale sau datele morale constituie o *diferență de esență* între evrei și ceilalți. Aceasta plasează elecțiunea și privilegiile acolo unde ele nu se află de fapt, acolo unde nu pot avea o legitimitate recunoscută, ignorând adevărul elecțiunii și al privilegiilor acolo unde se găsește cu adevărat, ca un rod gratuit și unic al Legământului divin de care depind în întregime, așa cum a arătat dintotdeauna iudaismul.

Această legitimitate este recunoscută în principiu în afara lumii evreiești, în lumea creștină care, în ciuda răătăcirilor sale, a acceptat întotdeauna ca valid și normativ documentul anterior al Vechiului Testament. Dar dacă un curent de idei vrea să construiască ființa evreiască dincolo de relația particulară pe care acest popor o are cu Dumnezeu lui Avraam și Moise, ce sens ar putea oferi lumea noniudaică Șoah-ului, despre care același curent afirmă că nu are nici un

sens și că e negativitate pură? Din exterior, el seamănă atunci cu un straniu dublet al creștinismului, dar fără ca moartea celui Nevinovat sau a nevinovaților, de care întreaga omenire este într-un fel vinovată, să aducă mântuirea sau reconcilierea. A pune în centrul conștiinței un fapt negativ, cel mai negativ care se poate imagina, un rău absolut, fără a afirma victoria Binelui, înseamnă a instala în ea o durere mistuitoare, inconsolabilă și vindictivă în fața lumii întregi, de vreme ce, tot prin analogie cu Cristos, ea este în întregime vinovată.

La fel de periculos este să ne îndepărtăm de vocația specială a Israelului, care e o vocație sacerdotală în serviciul umanității de rând. Este o tradiție în iudaism ca prezența evreiască în rândul diferitelor națiuni să fie pentru acestea o binecuvântare. Ce s-ar întâmpla dacă această prezență ar deveni purtătoarea unei acuzații universale?

Oare din ce cauză în Franța acest curent, care nu are cu siguranță reprezentativitatea pe care și-o atribuie, este cel mai zgomotos? Napoleon le-a dat evreilor un statut confesional de drept comun și le-a refuzat un statut civic particular. În această parte a iudaismului francez care se desprinsese de religie, dar păstrase în cvasiasimilarea și în patriotismul indiscutabil instinctul „diferenței”, exista o puternică tentație de a o asocia pe aceasta din urmă in justiției ucigașe a cărei victimă fusese din partea nazismului, violării drepturilor sale și abandonării ei de către regimul de la Vichy; apoi, în cercuri succesive, de a extinde inculparea de complicitate la infinit.

Această tentație este accentuată de climatul laicist al lumii intelectuale franceze care, detașându-se de teologie, consideră Biblia și poporul care a transmis-o ca pe un element al *culturii*, la fel ca filozofia greacă și dreptul roman. „Poporul evreu, scrie François Furet în corespondența sa cu Ernst Nolte, este inseparabil de Antichitatea clasică și de creștinism... Martirizându-l, căutând să-l distrugă, naziștii ucid civilizația Europei.”¹ Este perfect adevărat, dar nu e suficient,

¹ *Commentaire*, nr. 80, 1997-1998, p. 805.

chiar din perspectiva unei istorii laicizate. La urma urmei, cultura europeană s-a dezvoltat singură pornind de la o Grece dispărută, de la o Romă decăzută și marginalizând poporul evreu de la care cartea sfântă ajunsese, după cum se afirma, în moștenirea creștină exclusivă. Dar toată problema constă în sensul acestui popor mult timp exclus și totuși prezent, apoi „inclus” dar „inasimilabil”, și în sensul asaltului al cărui obiect a fost. Abordarea culturală nu rezolvă misterul Israelului, după cum nu rezolvă nici misterul creștin. De la Sainte-Beuve la Maurras, trecând prin Renan (care s-a ocupat și de unul, și de celălalt), această strălucită istoriografie înregistrează elogios aportul civilizator al creștinismului, considerând de la sine înțeles că problema adevărului său a fost definitiv tranșată în sens negativ. Ne putem întreba dacă proiectul lui Maurras de a promova un catolicism lipsit de credința creștină nu-și găsește un fel de paralelă inconștientă în acest iudaism devitalizat, dar cu atât mai exacerbat cu cât și-a pierdut nucleul viu.

Trecutul ne-a demonstrat din plin că antiiudaismul creștin era cu atât mai acut cu cât provenea din medii care ignorau mai adânc punctele fundamentale ale religiei lor. Bunul Sancho Panza își rezuma confesiunea de credință în două puncte, adorarea Sfintei Fecioare și detestarea evreilor. Dar când credința a dispărut, antisemitismul s-a manifestat cu și mai mare vigoare, fără ca această credință, fie ea și mutilată, să-și joace totuși rolul de frână. În literatura antisemită antebelică, nu poate exista un evreu bun: până și cel mai simpatic, cel mai virtuos dintre evrei poartă, în ciuda voinței sale, un virus distrugător, dușman al poporului creștin. Mai mult, întreaga istorie a Europei este reconstruită în jurul unui complot evreiesc universal. Or, în anul procesului lui Papon, au putut fi auzite opinii care lăsau să se înțeleagă că antisemitismul era la fel de virulent în preajma lui de Gaulle ca și în anturajul lui Pétain; că istoria Franței avea drept axă esențială ura față de evrei, de la Ludovic cel Sfânt până la arestările masive făcute la Vel d'Hiv. Tocmai am citit un roman al cărui mesaj este, cred, că nu poate exista un „bun păgân”, cu atât mai puțin un bun creștin, fiindcă dacă

cercetăm puțin mai atent dăm peste ura antisemită și furnizorul camerei de gazare pe care-i conține în germene. Aceste sentimente, care îmbracă forma inversată a antisemitismului de ieri, provin după părerea mea din medii asemănătoare celor care-l produceau pe acesta din urmă, trădând aceeași ignorare nu doar a religiei cu care se confruntă, ci și a propriei religii, și aceeași exasperare naționalistă care ține loc de religie. Riscând, așa cum a scris cu haz Alain Finkielkraut, să divizeze opinia între „excitați și excedați”.

Nu vreau să împing prea departe paralela, care ar risca foarte repede să devină nedreaptă. Obiectiv vorbind, evreii au suferit infinit mai mult din cauza păgânilor decât invers. Anticreștinismul evreiesc este mai puțin încoerent cu credința iudaică decât antiiudaismul creștinilor, care intră astfel imediat în contradicție cu credința lor. Și apoi, această atitudine poate fi într-un fel privită ca un prim pas al unei întoarceri la Sion după un secol de secularizare. Dacă, pe de o parte, această opinie pătimasă poate fi percepută ca un mod de a fugi de adevăratul iudaism rămânând în același timp evreu, pe de altă parte ea îl regăsește într-unul din preceptele sale fundamentale, acela de a nu părăsi comunitatea.

Israelul a fost construit pentru a fi patria comună a evreilor credincioși Legii și a evreilor care se desprinseseră de ea dar voiau să trăiască liberi și în siguranță. Evreii care veneau din Europa aveau în comun faptul că fuseseră cu toții ținta unei tentative de distrugere. Din acest motiv, Șoah-ul a fost invocat ca un principiu de legitimitate în fața tuturor popoarelor care aveau o parte de responsabilitate, precum și a evreilor care luaseră distanță de Tora și pentru care legitimitatea biblică devenise un principiu exterior. O „religie a Șoah-ului” ar fi totuși complet incapabilă să se amestece cu religia biblică sau să i se substituie, cel puțin fără să cadă în păcatul idolatriei sau fără să agraveze dușmânia dintre evrei și celelalte popoare care nu sunt conduse de Tora.

O a treia poziție este de a ne pune întrebări în legătură cu Șoah-ul, aprofundând legătura care unește poporul evreu cu

Dumnezeul strămoșilor săi. Nu poate fi lăsată deoparte o convingere de credință: poporul evreu a suferit pentru cauza lui Dumnezeu. Acestea sunt, de la Legământ încoace, ponderea și prețul elecțiunii. În fața nazismului, acest concentrat de idolatrie și de blestem, el a luptat și a depus mărturie spre cinstirea Numelui. Totuși, nu se poate măsura cât de scandalos este acest eveniment și cât de dificil e să fie judecat din punct de vedere teologic.

Poporul evreu nu există decât ca partener al unui Legământ cu un Dumnezeu care s-a angajat prin făgăduințe: „Iar partea Domnului este poporul lui Iacov, Israel e partea lui de moștenire. Găsitul-l-a în pământ pustiu, în pustiu trist și cu urlete sălbatice, și l-a apărat, l-a îngrijit și l-a păzit, ca lumina ochiului Său. Întocmai ca vulturul care îndeamnă la zbor puii săi și se rotește pe deasupra lor, întinzându-și aripile, a luat pe Israel și l-a dus pe penele sale” (Deuteronomul, 9-11). Există douăzeci de texte ca acesta în Biblie. Tocmai acea parte a poporului care credea în aceste făgăduințe cu mai multă fervoare – comunitățile pioase din Europa Centrală și Orientală – a resimțit cel mai mult povara catastrofei. Partea relativ neîncrezătoare a fost mai cruțată; ea e cea care, înainte de război, a îndrăznit, contrar opiniei majorității rabinilor, să conceapă și să realizeze utopia sionistă. Cât despre partea cea mai infidelă, ea a luptat extrem de eficace, în vremea războiului, în cadrul comunismului celui mai fanatic, împotriva mașinii naziste.

Iudaismul nu cunoaște această familiaritate cu răul, această recunoaștere a permanenței și a recurenței răului pe care o introduce în lumea creștină dogma păcatului originar. Această dogmă nu este acceptată în forma propovăduită de Sfântul Pavel de către înțelepții Israelului. În consecință, sunt respinse și dialectica păcatului și harului divin, a victoriei posibile a răului și a victoriei sigure – în speranță – a binelui. Autorul evreu al Apocalipsei siriace așa-zise a lui Baruh o respinge în mod expres: „Adam n-a fost cauză decât pentru el însuși, și fiecare dintre noi a devenit Adam prin propria

viață.”¹ Atunci din ce cauză cei drepți – mai ales cei drepți – au pierit?

În Șoah, fiecare a murit singur, ca persoană unică. Știm că, în fața „tăcerii lui Dumnezeu”, numeroși sunt cei care s-au rugat, au păstrat sau chiar au regăsit credința. Numeroși sunt cei care au pierdut-o. Reflecția teologică asupra Șoah-ului este intensă și diversă. Unii rabini îi atribuie sau îi contestă o asemănare de natucă cu celelalte catastrofe care s-au abătut peste Israel din cele mai vechi timpuri. Alții meditează asupra misterioaselor aporii ale cărții lui Iov. Alții o pun într-un raport tainic cu apariția bruscă a Israelului pe Pământul Făgăduinței. Emil Fackenheim pare să încline spre o teologie a „morții lui Dumnezeu”. Hans Jonas, mare specialist al Gnozei, propune, fără mare convingere mi se pare, un mit gnostic al neputinței și al retragerii lui Dumnezeu din această lume. Să lăsăm să se dezvolte această reflecție, care e departe de a lua sfârșit sau de a ajunge la un acord. Dar poate tocmai prin această muncă de elaborare teologică, oricare ar fi rezultatul său final, vor putea fi înlăturate contradicțiile și dificultățile antrenate de primele două atitudini și vor putea fi satisfăcute nu doar spiritul filozofului și al teologului, ci și cel al istoricului dornic să nu neglijeze nici un fapt.

Memoria creștină a nazismului

În timp ce reflecția asupra comunismului rămâne foarte marginală în conștiința creștină, amintirea nazismului o frământă, o urmărește neîncetat și produce efecte de mare amploare.

Dacă umanitarismul socialist o predispușese la comunism, ea a fost împinsă spre fascism și, în Germania, spre nazism de o ramură vecină aparținând aceluiași trunchi romantic: idealul comunitar și organic, transformat pe nesimțite în ideal „etnic”. Cardinalul Faulhaber, arhiepiscop de Berlin, altminteri un tenace opozant al lui Hitler, afirmase imprudent într-o predică din 1933 că Biserica „nu vedea nici un

¹ Citat de Ephraïm Urbach, *Les Sages d'Israël*, Cerf-Verdier, Paris, 1996, p. 440

inconvenient în efortul de a conserva, pe cât posibil, puritatea caracteristicilor naționale ale unui popor și în stimularea spiritului său național, punându-se accentul pe legăturile de sânge care îi consacră unitatea“. Nu bănuia pe atunci ecoul sinistru pe care urmau să-l aibă curând aceste cuvinte.

Bisericele creștine germane au rezistat în mod inegal. O parte minoritară s-a abandonat complet tendinței „creștin-germane“, mai degrabă în tabăra protestantă decât în cea catolică. O alta, mai importantă, a căutat să salveze ce se mai putea, să îmblânzească regimul, să protejeze persoanele, înregistrând un succes modest. O ultimă parte, minoritară, așa cum e de așteptat într-un regim totalitar, a protestat, s-a opus, punându-și în pericol viața și uneori sacrificându-și-o.

Regimul nazist odată distrus, nu a existat o amnistie. Criminalii au fost judecați și condamnați. Întreaga Germanie a fost convocată la un gigantic examen de conștiință, invitată să renege ceea ce, în istoria și gândirea sa, putuse pregăti dezastrul. Acest lucru s-a făcut cu prețul unui fel de sfâșiere a sufletului german și al unei eclipsări a capacității sale creatoare. Felul în care acest popor ruinat, decimat, tăiat în două, dezonorat a rezistat în fața disperării și s-a pus pe treabă acceptând pedeapsa este demn de admirație. Rapida refacere

a Germaniei după 1945 și lunga stagnare a Rusiei după 1991 nu sunt lipsite de legătură cu modestia uneia, în sfârșit regăsită, și orgoliul celeilalte.

Nazismul a masacrat mulți creștini; numai în Polonia, trei milioane, tot atât cât și evrei. El era hotărât să lichideze Biserica în timp. Totuși, fapt e că memoria creștină a nazismului nu s-a concentrat pe masacrul general, nici asupra persecuțiilor Bisericii, ci în mod special pe soarta evreilor și pe responsabilitatea Bisericilor în ansamblul evenimentelor care au culminat cu soluția finală.

Puternic atacată în legătură cu acest punct, Biserica catolică și-a expus argumentele. Părintele iezuit Blet, istoric a cărui competență este notorie și recunoscută printre colegii săi, le-a adunat recent într-o lucrare documentată pe baza

arhivelor Vaticanului¹: dintre toate corpurile constituite care au căzut sub dominația nazistă, afirmă el, Biserica este cea care a salvat cei mai mulți evrei. Părintele Biet evaluează numărul lor la 800000. Enciclica *Mit Brennender Sorge* (martie 1937) condamnă în mod expres rasismul și diversele idolatrii ale rasei, sângelui, națiunii. Tăcerea² reproșată lui Pius al XII-lea se poate explica prin prudența și grija pentru o eficacitate maximă; de exemplu, pentru a nu declanșa reacții naziste și mai ucigașe, cum se întâmplase în Olanda atunci când episcopii înaintaseră un protest; pentru a salva un țesut ecleziastic și o rețea diplomatică ce permiteau să se acționeze moderat în Germania, pe baza concordatului, și mai energic în țările satelit care nu fuseseră încă ocupate, ca Ungaria sau Slovacia; pentru a nu slăbi sistematic Germania în fața amenințării sovietice pe care Papa o considera, pe drept cuvânt, și mai periculoasă pe termen lung pentru întreaga omenire decât nazismul. Se explică și prin dificultatea de a da crezare celor câtorva informații care răzbăteau despre marele secret nazist, fiindcă ele erau (ca și pentru conducătorii occidentali ai Marii Alianțe) incredibile. Pledoaria

¹ Pierre Blet, S.J., *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale d'après les archives du Vatican*, Perrin, Paris, 1997.

² Această tăcere nu a fost absolută. În mesajul său difuzat la radio cu prilejul Crăciunului din 1942, Pius al XII-lea declară: „Omenirea datorează această dorință de a readuce societatea la nezdruccinatul centru de gravitație al Legii divine în serviciul persoanei umane și al comunității înnobilate de Dumnezeu sutelor de mii de persoane care, fără să fi greșit cu nimic, și uneori doar în virtutea naționalității și rasei lor, au fost sortite morții sau unei exterminări progresive.” Într-un discurs ținut la Sfântul Colegiu pe 2 iunie 1943, el declară: „Oricare cuvânt pe care îl rostem, adresat autorităților competente în această chestiune, orice aluzie publică trebuiau cântărite și măsurate cu cea mai mare atenție, tocmai în interesul celor care suferă, pentru a nu le înrăutăți, în ciuda voinței Noastre, situația și așa gravă și insuportabilă.” Este o aluzie la denunțarea persecuției de către episcopatul olandez, în iulie 1942, urmată de arestări în masă ale evreilor și de represalii împotriva evreilorbotezați. Papa adaugă că „Vicarul lui Cristos, deși nu cerea decât îndurare și o întoarcere sinceră la cele mai elementare legi ale dreptului și umanității, s-a aflat adeseori în fața unor uși pe care nici o cheie nu le putea descuria”.

părintelui Biet, care trebuie ascultată cu atenție, lasă totuși nerezolvate două puncte.

Mai întâi, acțiunea Bisericii în favoarea evreilor demonstrează prin stilul ei că îi privea ca pe niște victime care trebuiau salvate în virtutea unei datorii *generale* a umanității și a carității. Se simțea la fel de străină de ei ca și ei de ea și accepta această simetrie. Nu considera că nazismul, atacând poporul evreu, ataca astfel creștinismul în rădăcina sa încă vie; că atacând și Biserica, nu era vorba de două crime diferite, de două sacrilegii, ci de unul singur, același. Faimoasa tăcere a lui Pius al XII-lea, care nu a fost atât de totală pe cât se spune, oricare ar fi motivele generate de prudență, justificate poate – cine ar fi în stare să judece asta, după o jumătate de secol? —, are, din pricina încărcăturii sale, o tentă mai puțin dramatică decât tăcerea la fel de deplină a conducătorilor politici ai Alianței, care-i considerau pe evrei, chiar atunci când voiau să-i protejeze, ca pe niște cetățeni străini. Pius al XII-lea nu îi privea, așa cum a făcut mai târziu Ioan Paul al II-lea, ca pe niște „frați mai mari” într-o credință unică.

Marcionismul teoretic era condamnat energic de Pius al XI-lea în enciclica din 1937, fără să considere totuși oportun să facă referință la această veche erezie. Dar nu-i menționează nici pe evrei, nu le pronunță numele, și această tăcere mi se pare și mai frapantă decât cea a lui Pius al XII-lea, pentru că era liber la Roma și într-un stat încă suveran. Condamnarea teoretică nu a împiedicat deriva practică a următorilor ani. Mai exact, crima nazistă descoperirea brutală a rămășițelor de marcionism ascunsă și învăluită în teologia obișnuită a Bisericii privitoare la raportul dintre evrei și creștini. Evreii sunt relicva care mai subzistă, martorul lui *vetus Israel* de acum încolo caduc și depozat de moștenirea sa complet căzută în mâinile lui *verus Israel*. Astfel, evreii nu mai întrețin cu creștinii decât raportul ambivalent al unei amintiri arheologice, meritorie pentru că a pregătit venirea lui Cristos, vinovată pentru că nu l-a recunoscut și l-a răstignit. Nu li se cuvenea deci decât o milă generală, dar echivocă, fiindcă ceilalți străini de Biserică nu

meritau nici acest elogiu, nici acest blam. Atitudinea creștină din timpul războiului s-a modelat după acest echivoc, înclinând când de-o parte, când de alta.

Al doilea punct este următorul: în dependența acestui *estrangement* teologic în raport cu poporul evreu, Biserica, sau cel puțin personalul ei, a suferit stupefacția minciunii ideologice.

Primul pas greșit a fost încheierea unui concordat cu regimul hitlerist. Era consecința unei carențe de analiză politică. Regimul nazist era înțeles ca o formă agravată a regimurilor autoritare, despotice, tiranice, pe care Biserica le întâlnise deja, într-un larg evantai, în istoria sa milenară. Ea nu și-a dat seama la timp de noutatea absolută a nazismului, chiar și în raport cu fascismul italian cu care semnase în mod legitim un concordat ce-i garanta un *modus vivendi* provizoriu.

Or, concordatul îngrădea Biserica fără să angajeze în vreun fel regimul nazist. Biserica era menținută într-o moderație exagerată de teamă să nu se piardă ultimele petice dintr-un tratat sfâșiat zilnic.

Al doilea pas greșit, antrenat în mod firesc de primul, e și mai grav: acela de a fi trebuit să se ia în serios tabloul lumii impus de nazism. În documentele nunțiatorilor, pare de la sine înțeleasă realitatea „problemei rasiale” și distincția dintre arieni și nonarieni.

Există aici o regulă generală. Când ești în conflict cu un regim ideologic, primul lucru care trebuie făcut și linia care trebuie neapărat urmată până la capăt este să refuzi fără discuție descrierea realității pe care o propune. Dacă intrăm în carusel și acceptăm că există în această descriere o „parte de adevăr”, dacă admitem, de pildă, că există arieni și nonarieni și deci că se poate vorbi de o „problemă evreiască”, suntem pierduți, iar voința nu mai ascultă decât de o inteligență falsificată. Nu mai rămâne decât să-i implorăm pe „arieni” să rezolve „uman” această „problemă”. În ideologie, „partea de adevăr” care concentrează puterea de seducție este însuși locul falsificării și tot ce poate fi mai fals. Această regulă e valabilă pentru orice ideologie,

îndeosebi pentru ideologia comunistă. Din clipa în care admiteai o descriere a realității așa cum era ea împărțită între socialism și capitalism, nu mai rămânea decât să implori simetric cele două „tabere” să asculte de principiile generale ale moralei, deși trebuia totuși să recunoști celui dintâi o superioritate de principiu fiindcă eliminase „exploatarea”.

Încă de la primul pas trebuie spus *nu*, trebuie refuzată orice discuție. Altminteri, pierdem noțiunea falsului logic care se produce la al doilea pas, introdus printr-un *deci*. Tratatul de la Versailles a umilit Germania, *deci* trebuie luată cutare măsură pentru a rezolva problema evreiască, *deci...* până când, printr-o derivă insesizabilă a rațiunii, se ajunge la soluția finală.

Muncitorii sunt exploatați, *deci* e necesară revoluția, *deci...* etc. Trebuie să fugim de „partea de adevăr”, pentru că adevărul său cu aer indiscutabil este deja inserat într-un sistem logic dementțial.

Dacă ne este îngăduit să măsurăm cu suficient recul istoric rezistența intelectuală la nazism și la comunism, suntem tentați să considerăm că rezistența creștinilor rămași credincioși și la adăpost de orice ispită și compromis a fost bazată mai degrabă pe probitatea morală decât pe luciditatea inteligenței. Printre rarii analiști ai perioadei celei mai acute, cea care se întinde, să spunem, între 1935 și 1950 (Orwell, Koestler, Suvarin, Aron), întâlnim un număr relativ mic de gânditori creștini. Desigur, un Maritain, un Journet, un Gaston Fessard, un Karl Barth (dar acesta din urmă numai în ce privește nazismul) au găsit în siguranța teologiei lor elementele care să le lumineze discernământul. La alții, foarte numeroși, buna întrebuintăre a rațiunii era dimpotrivă tulburată de reflexul religios. Credința, caritatea erau întregi, dar rămâneau paralizate de impuritățile doctrinei, de timiditatea și insuficiența muncii intelectuale.

Cu toate acestea, în vreme ce intimidarea comunistă avea să întârzie zeci de ani examenul de conștiință în ce o privea (nici nu a început cu adevărat), înfrângerea completă a nazismului, amploarea publică a crimelor sale au făcut ca de fapt conștiința morală și teologică a evenimentului să fie

pusă în mișcare în sânul Bisericii imediat după război.

Cardinalul Ratzinger¹ declara recent (1996): „Este important că Holocaustul nu a fost comis de creștini și în numele lui Cristos, ci de anticreștini și ca fază prealabilă a exterminării creștinismului.” Totuși, adaugă imediat: „Dar asta nu schimbă nimic din faptul că unii dintre responsabili erau oameni botezați. Chiar dacă SS era o organizație de criminali atei și chiar dacă printre ei nu se aflau creștini, fapt e că erau botezați. Antisemitismul creștin pregătise terenul până la un anumit punct, nu putem nega asta [...] Este într-adevăr un motiv de permanentă examinare a conștiinței.”² Un punct remarcabil al acestei declarații este seriozitatea cu care e tratat misterul botezului. Cardinalul nu consideră că abandonarea credinței și a religiei creștine îi eliberează pe criminali de calitatea lor de creștini. Apostazia lor nu le anulează botezul și deci Biserica, din care ei mai fac încă parte într-o oarecare măsură, obiectiv vorbind, nu se consideră absolvită de responsabilitatea ei. Dacă lumea e atât de suspicioasă când e vorba de calitatea de evreu a unui individ care totuși nu se recunoaște ca atare (în comunism, de exemplu), are dreptul să fie la fel de suspicioasă cu privire la calitatea de creștin a unui botezat apostat.

Biserica a transferat această responsabilitate îndeosebi asupra învățăturii sale. Un document emis de Vatican în 1998 recunoaște că, într-adevăr, conținutul antiiudaic al tradiției sale celei mai vechi a pregătit terenul pentru un antisemitism rasist care-i este străin Bisericii.³ În opinia mea, problema este corect pusă. Biserica e mai puțin vinovată de păcatele membrilor săi cât de învățătura pe care le-a transmis-o și care nu i-a pus suficient în gardă împotriva solicitărilor maligne ale circumstanțelor istorice. Dintre toate manifestările sale, învățătura este cea care le guvernează pe

¹ Actualul Papă Benedict al XVI-lea. (*N. Red.*)

² Cardinal Ratzinger, *Le Sel de la terre*, Flammarion-Cerf, Paris, 1997, p. 242.

³ Documentul Comisiei pentru raporturile religioase cu iudaismul, din 16 mai 1998, semnat de cardinalul Edward Idris Cassidy, președinte.

celelalte. Oameni ca marele rabin Jacob Kaplan sau ca Jules Isaac i-au făcut un eminent serviciu interpellând-o insistent asupra acestui punct. Știm că de la conferința de la Seelisberg până la Vatican II și mai departe, cu intermitențe, ei au primit satisfacție, „învățătura disprețului” nu mai are curs.

Dar examenul de conștiință nu s-a oprit aici. Treptat, raportul cu evreii, privit la început ca o restabilire a păcii cu un partener exterior, s-a aprofundat concentrându-se asupra raportului Bisericii cu ea însăși. Trebuia examinată propria sa tradiție, propria sa interpretare a Scripturilor. Se descoperea că, în penumbra în care fusese menținută chestiunea statutului evreilor și al iudaismului după venirea lui Mesia, proliferaseră învățături când false, când insuficiente, ale căror consecințe insuportabile ieșeau acum la iveală. Ramificațiile acestei învățături se întindeau până departe în toate direcțiile în patrimoniul Bisericii și îndemneau la o reechilibrare generală. Ea nu s-a încheiat. S-ar putea să sfârșească printr-un eveniment teologic la fel de important cum au fost, la vreme lor, conciliile din Niceea și Calcedonia.

Unicitatea Șoah-ului

Numeroasele detalii și amplele analize care compun eseul de față au fost necesare – dar cu siguranță nu și suficiente – pentru a aduce un început de răspuns la întrebarea pusă inițial: cum trebuie înțeleasă unicitatea Șoah-ului?

Memoria creștină a nazismului, în aspectul său direct teologic, conduce în mod natural la recunoașterea unicității Șoah-ului.

Au existat în vremea războiului, și chiar imediat după război, voci care au interpretat catastrofa care s-a abătut asupra evreilor ca o confirmare a blestemului asociat poporului „deicid”. Cu greu s-ar fi putut împinge mai departe abjecția. Dar din clipa în care nu i se mai imputa Israelului păcatul (absurd și deja respins de catehismul de la Trento) „deicidului”, o altă figură trecea în prim-plan: cea a Slujitorului suferind din cartea lui Isaia, în care evreii

văzuseră dintotdeauna chipul Israelului, iar creștinii – chipul lui Cristos. De acum înainte, analogia celor două figuri era interpretată spre slava poporului ales. Mai mult, ea justifica unicitatea Șoah-ului prin luarea în considerare a unui singur criteriu, calitatea unică a victimei. Punctul de vedere teologic risipa orice confuzie posibilă cu un simplu masacru, sau mai curând, în imensa hecatombă a epocii, Șoah-ul era pus deoparte și avea o semnificație diferită.

Nimic nu era mai banal în Imperiul Roman decât supliciul crucii. Imediat după revolta lui Spartacus, crucile străjuiau via Appia de la Roma la Campagna. Războaiele evreiești ale lui Titus și Hadrian au sfârșit prin ridicarea a mii de cruci. Evreii înșiși, atunci când gradul lor de suveranitate le dădea dreptul, foloseau câteodată acest mod de execuție. Astfel, potrivit

lui Iosephus Flavius, regele Alexandru al III-lea a pus să fie crucificați opt sute de evrei în chiar inima Ierusalimului. Mesia a fost răstignit între doi oameni despre care Evanghelia precizează că au suferit mai mult decât el, așa încât a fost nevoie să li se zdrobească picioarele ca să moară înaintea sabbatului. Totuși, creștinii consideră că Patimile lui Cristos nu pot fi comparate cu aceste execuții de rutină, pentru că, oricât de cumplit ar fi supliciul oamenilor, el nu ne îngăduie să ne închipuim ce înseamnă pătimirea Dumnezeuului făcut om; pentru că însemnătatea acestei pătimiri nu poate fi măsurată decât în raport cu planul divin privind creația. În mod analog, această incomensurabilitate singularizează poporul ales, care rămâne un instrument al acestui plan și din care face parte Mesia lui Israel.

Creștinii dispun deci de o schemă teologică coerentă a Șoah-ului, care face în același timp dreptate sentimentului evreiesc al diferenței și popoarelor, creștine sau nu, care au trecut prin încercări comparabile, chiar asemănătoare. Între ele nu poate exista o „concurență a victimelor”. Fără să se confunde și fără să se separe, ele se distribuie pe rânduri egale în inima suferințelor inocente, uniți într-o solidaritate de ordin teologic care rămâne în întregime de definit.

Într-adevăr, ceea ce pentru creștini se prezintă ca un

moment agonizant pe lunga cale a mântuirii le apare desigur evreilor ca o pură piatră de încercare. Unii evrei au respins cuvântul Holocaust pentru că, desemnând un sacrificiu, nu mai era potrivit pentru a numi acest paroxism dement al răului și de aceea au preferat termenul neutru Șoah, „catastrofă”. Creștinii ar fi putut accepta cuvântul Holocaust fiindcă a fost trăit și recapitulat, ca sacrificiu, de Mesia al lor. Neînțelegerea reciprocă privind acest eveniment nu se bazează deci pe o interpretare greșită sau pe o rea-voință, ci ține de înseși originile credinței evreiești și creștine. Creștinii consideră că, în limita cognoscibilului, dețin o cheie. Dar ea nu are valoare decât în limitele credinței lor. E respinsă de evrei, lucru pe care creștinii nu reușesc să-l priceapă. Astfel, problema unicității Șoah-ului nu-și poate găsi o rezolvare completă universal acceptată. Rămâne să înțelegem mai limpede această nehotărâre și să o acceptăm.

Anexă

Discurs la Institut

*Rostit cu prilejul şedinţei publice anuale
a celor cinci academii, 21 octombrie 1997*

Memorie şi uitare a bolşevismului

Există astăzi un acord destul de răspândit, cel puțin printre membrii Institutului, în ce privește gradul de conaturalitate între comunismul de tip bolșevic și național-socialism. Găsesc fericită expresia lui Pierre Chaunu: gemeni heterozigoți. Aceste două ideologii au ajuns la putere în secolul XX. Ele își propun să construiască o societate perfectă, smulgând din rădăcini principiul rău care i se opune. Într-un caz, principiul malign este proprietatea, prin urmare proprietarii, apoi, cum răul subzistă și după „lichidarea ca clasă” a acestora, totalitatea oamenilor, corupți de spiritul „capitalismului”, care se infiltrează până și în partidul comunist. În celălalt caz, principiul malign este situat în rasele așa-zis „inferioare”, în primul rând evreii, apoi, cum răul continuă să subziste și după exterminarea lor, trebuie urmărit în celelalte rase, chiar și în „rasa ariană” însăși, a cărei puritate e pângărită. Comunismul și nazismul invocă în sprijinul legitimității lor autoritatea științei. Ele își propun să reeduce umanitatea și să creeze un om nou.

Aceste două ideologii se pretind filantropice. Național-socialismul vrea binele poporului german și declară că face un serviciu umanității exterminându-i pe evrei. Comunismul

leninist vrea de-a dreptul binele întregii omeniri. Acest universalism al comunismului îi conferă un imens avantaj asupra nazismului, al cărui program nu este exportabil. Cele două doctrine propun „idealuri înalte”, capabile să suscite un devotament entuziast și acte eroice. Totuși, ele dictează în același timp dreptul și datoria de a ucide. Ca să-l cităm pe Chateaubriand, de astă dată profetic: „În adâncul acestor sisteme se află un remediu eroic mărturisit sau subînțeles: acest remediu este de a ucide.” Și pe Hugo: „Poți să-l ucizi liniștit pe acest om.” Sau categorii întregi de oameni. Tocmai asta au și făcut aceste doctrine, odată ajunse la putere, pe o scară nemaîntâlnită în istorie. Iată de ce nazismul și comunismul sunt criminale în ochii celor străini de sistem. La fel de criminale? Ca unul care le-a studiat pe amândouă, cunoscând culmile în intensitate ale crimei naziste (camera de gazare) și în extensie ale comunismului (peste șaiszeci de milioane de morți), genul de pervertire a sufletelor și minților operată atât de unul, cât și de celălalt, cred că nu se pune problema să intrăm în această discuție periculoasă și că trebuie să răspundem simplu și ferm: da, la fel de criminale.

Mă frământă următoarea dilemă: cum se face că astăzi, adică în 1997, memoria istorică le aplică un tratament diferit, mergând până acolo încât pare să uite de comunism? Nu e nevoie să insistăm asupra acestei inegalități. Încă din 1989, opoziția poloneză, în frunte cu primatul Bisericii, recomanda uitarea și iertarea. În majoritatea țărilor care ieșeau din comunism, nu s-a pus problema pedepsirii responsabililor care uciseseră, privaseră de libertate, ruinaseră, abrutizaseră pe supușii lor, și asta vreme de două sau trei generații. Cu excepția Germaniei de Est și a Republicii Cehe, comuniștii au fost autorizați să rămână în jocul politic, ceea ce le-a permis să recucerească ici și colo puterea. În Rusia și în alte republici, personalul diplomatic și polițienesc a rămas același. În Occident, această amnistie de fapt a fost privită favorabil. Confirmarea *nomenklaturii* a fost comparată cu evoluția thermidoriană a foștilor iacobini. De câțva timp încoace, presa noastră vorbește bucuros despre „epopeea comunismului”. Trecutul cominternist al partidului comunist,

expus și documentat cu acte în regulă, nu-l împiedică absolut deloc să fie acceptat în sânul democrației franceze.

În schimb, *damnatio memoriae* a nazismului, departe de a cunoaște vreo prescriere, pare să se agraveze pe zi ce trece. O amplă bibliotecă pe acest subiect se îmbogățește în fiecare an. Muzeele, expozițiile întrețin – pe bună dreptate – oroarea crimei.

Să consultăm pe Minitel serviciul de documentare al unui mare cotidian de seară. Să selecționăm „subiectele”, grupate după cuvintele-cheie, care au fost tratate din 1990 până la 14 iunie 1997, ziua când am făcut eu verificarea: la „nazism”, 480 de ocurențe; la „Stalinism”, 7; la „Auschwitz”, 105; la „Kolâma”, 2; la „Magadan”, 1; la „Kuropatî”, 0; la „foametea din Ucraina” (între 5 și 6 milioane de morți în 1933), 0. Acest sondaj nu are decât o valoare indicativă.

Alfred Grosser declara în 1989, în legătură cu cartea sa *La Mémoire et l'Oubli*: „Ceea ce pretind este ca atunci când e cântărită responsabilitatea crimelor trecute să fie aplicate aceleași criterii pentru toată lumea.” Desigur, dar e foarte dificil; astăzi aș dori, ca simplu istoric, nu ca judecător, *sine ira et studio*, să încerc să interpretez aceste fapte. Nu-mi fac iluzii că aș putea epuiza subiectul. Dar pot cel puțin enumera o listă nerestrictivă de factori.

1) Nazismul este mai bine cunoscut decât comunismul, pentru că dulapul cu cadavre a fost larg deschis de către trupele aliate și pentru că mai multe popoare europene occidentale l-au trăit în mod direct. L-am întrebat adeseori pe studenți dacă aveau cunoștință de foametea artificială declanșată în Ucraina în 1933. Nu auziseră niciodată vorbindu-se despre așa ceva. Crima nazistă a fost în primul rând de natură fizică. Ea nu și-a contaminat moral victimele și martorii, cărora nu li se cerea o adeziune la nazism. Ea este deci reperabilă, flagrantă. Camera de gazare concepută pentru a extermina pe scară industrială o porțiune delimitată a umanității este un fapt unic. *Gulagul*, *Laogaiul* sunt învăluite în ceață și rămân un obiect distant, cunoscut în mod indirect. O excepție: Cambodgia, ale cărei osuare sunt astăzi

deschise.

2) Poporul evreu și-a asumat memoria Șoah-ului. Pentru el era o obligație morală care se înscria în lunga memorie a persecuțiilor; o obligație religioasă legată de lauda sau de interogarea pasionată, de felul celei practicate de Iov, a Dumnezeuului care a făgăduit să-și apere poporul și care pedepsește nedreptatea și crima, întreaga umanitate trebuie deci să fie recunoscătoare memoriei evreiești pentru că a conservat cu sfințenie arhivele Șoah-ului. Enigma se referă la popoarele care l-au uitat, și voi vorbi despre asta ceva mai încolo. Să adăugăm că lumea creștină a trecut după acest eveniment la un examen de conștiință și se simte atinsă în ființa sa intimă de această rană de neșters.

3) Perceperea nazismului și a comunismului în câmpul magnetic polarizat de noțiunile de dreapta și de stânga. Fenomenul este complex. Pe de o parte, ideea de stânga însoțește intrarea succesivă a claselor sociale în jocul politic democratic. Dar trebuie remarcat că promovarea clasei muncitoare americane a exclus ideea socialistă și că clasa muncitoare engleză, germană, scandinavă, spaniolă, deși tot mai puternică, a opus un refuz majoritar ideii comuniste. Doar în Franța și în Cehoslovacia, chiar înainte de război, și ceva mai târziu în Italia, comunismul a putut pretinde că se identifică cu mișcarea muncitorească, devenind astfel unul dintre membrii legitimi ai stângii. În plus, în Franța, istorici ca Mathiez, admiratori ai Marii Revoluții, au pus în mod natural în paralel octombrie 1917 cu 1792 și teroarea bolșevică cu teroarea iacobină.

Pe de altă parte, mulți istorici antebelici erau extrem de conștienți de rădăcinile socialiste sau proletare ale fascismului italian și ale nazismului german. Iau drept martor cartea clasică a lui Elie Halévy *Histoire du socialisme européen*, scrisă în 1937. Capitolul III din partea a cincea este consacrat socialismului din Italia fascistă, capitolul IV – național-socialismului. Acest ultim regim, declarându-se anticapitalist, depozându-l sau eliminându-l pe fostele elite, adoptând o formă revoluționară, avea unele motive să figureze – lucru de neconceput astăzi – într-o istorie a

socialismului.

4) Războiul, încheind o alianță militară între democrații și Uniunea Sovietică, a slăbit anticorpii occidentali împotriva ideii comuniste, care erau totuși foarte puternici în momentul pactului Hitler-Stalin, și a provocat un fel de blocaj intelectual. Ca să poarte războiul cu însuflețire, o democrație are nevoie ca aliatul său să posede un anumit grad de respectabilitate; la nevoie, i-l împrumută ea. Eroismul militar sovietic căpăta, la îndemnul lui Stalin, o formă pur patriotică, îndărătul căreia se ascundea ideologia comunistă, trecută în rezervă. Spre deosebire de Europa Răsăriteană, Europa Occidentală nu a trăit experiența directă a sosirii Armatei Roșii. Aceasta a fost deci văzută ca eliberatoare, la fel ca și celelalte armate aliate, fapt pe care nici balticii, nici polonezii nu-l resimțeau ca atare. Sovieticii au fost judecători la Nürnberg. Democrațiile au consimțit la sacrificii foarte grele pentru a doborî regimul nazist. Ele n-au mai acceptat apoi decât sacrificii foarte ușoare pentru a ține în frâu regimul sovietic, ba chiar, spre sfârșit, pentru a-l ajuta să se mențină, din dorința de stabilitate. S-a prăbușit de la sine, peste propriul neant, fără ca democrațiile să se amestece prea mult. Atitudinea lor nu putea fi aceeași, judecata nu putea fi egală și nici memoria imparțială.

5) Unul din marile succese ale regimului sovietic este că și-a difuzat și și-a impus treptat propria clasificare ideologică a regimurilor politice moderne. Lenin le reducea la opoziția *socialism-capitalism*. Până în anii '30, Stalin a păstrat această dihotomie. Capitalismul, numit și *imperialism*, îngloba regimurile liberale, regimurile social-democrate, regimurile fasciste și, în sfârșit, pe cel național-social'ist. Asta le permitea comuniștilor germani să mențină echilibrul între „socio-fasciști” și naziști. Dar, decizând așa-zisa politică a fronturilor populare, clasamentul a devenit următorul: *socialismul* (adică regimul sovietic), *democrațiile burgheze* (liberale și social-democrate) și în fine *fascismul*. Sub numele de fascism erau reunite deopotrivă nazismul, fascismul mussolinian, diversele regimuri autoritare din Spania, Portugalia, Austria, Ungaria, Polonia etc. Și, în cele din urmă,

extrema dreaptă din regimurile liberale. Exista o continuitate neîntreruptă între – de pildă – Chiappe și Hitler, trecând prin Franco, Mussolini etc. Specificitatea nazismului era ștearsă. Mai mult, el era fixat la dreapta, asupra căreia își proiecta umbra lumină. Devenea dreapta absolută, în vreme ce sovietismul era stânga absolută.

Uimitor este faptul că, într-o țară ca Franța, această clasificare s-a incrustat în conștiința istorică. Să privim manualele noastre de istorie folosite în învățământul secundar și superior. Clasamentul este în general următorul: regimul sovietic; democrațiile liberale, cu stânga și dreapta lor; diferitele forme de fascism, adică nazismul, fascismul italian, franchismul spaniol etc. Este o versiune atenuată a vulgatei sovietice. În schimb, nu găsim prea des în aceste manuale clasificarea corectă, cea asupra căreia cad de acord istoricii de astăzi, dar care fusese propusă de Hannah Arendt încă

din 1951, și anume: singurele două regimuri *totalitare*, comunismul și nazismul, tratate împreună, regimurile liberale, regimurile autoritare (Italia, Spania, Ungaria, America Latină) care țin de categoriile clasice ale dictaturii și tiraniei, repertoriate de la Aristotel încoace.

6) Slăbiciunea grupurilor capabile să conserve memoria comunismului. Nazismul a durat doisprezece ani; comunismul european, în funcție de țară, între cincizeci și șaptezeci de ani. Durata are un efect autoamnistant. Într-adevăr, în tot acest imens timp societatea civilă a fost atomizată, elitele au fost succesiv distruse, înlocuite, reeducate. Toată lumea – sau aproape toată lumea –, de sus până jos, a traficant, a trădat, s-a degradat moral. Mai grav, majoritatea celor care ar fi fost în măsură să gândească au fost privați de cunoașterea istoriei lor și și-au pierdut capacitatea de analiză. Citind literatura opoziției ruse, care e singura literatură veritabilă a țării, percepem o lamentație sfâșietoare, expresia mișcătoare a unei infinite amărăciuni, dar nu întâlnim aproape niciodată o analiză rațională. Conștiința comunismului este dureroasă, dar rămâne confuză. Astăzi, tinerii istorici ruși nu se mai interesează de

această perioadă sortită uitării și dezgustului. Statul, de altminteri, reînchide arhivele. Singurul mediu care ar fi putut fi purtătorul memoriei lucide a comunismului este cel al *disidenței*, născută în jurul anului 1970. Dar ea s-a descompus rapid în 1991 și nu a fost capabilă să participe la noua putere. Iată de ce proiectul *Memorialului* său nu a putut prinde rădăcini și nici nu s-a putut dezvolta. Este efectiv necesar ca organul care are drept funcție păstrarea memoriei să atingă o anume masă critică, prin număr, forță, influență. Armenii nu au atins cu adevărat această masă critică. Și mai puțin încă, ucrainenii, cazacii, cecenii, tibetani și numeroși alții, pe care nu-i mai pomenesc aici.

Nimic nu e mai problematic, după disoluția unui regim totalitar, decât reconstituirea, în rândul poporului, a unei conștiințe morale și a unei capacități intelectuale normale. În această privință, Germania postnazistă se găsea într-o poziție mai bună decât Rusia postsovietică. Societatea civilă nu avusese când să fie distrusă în profunzime. Judecată, pedepsită, denazificată de armatele occidentale, ea a fost capabilă să însoțească această mișcare de purificare, să se judece ea însăși, să-și amintească și să se căiască.

În Europa de Est nu s-a întâmplat la fel, și Occidentul are partea lui de responsabilitate în acest sens. Când comuniștii ruși au transformat posesiunea generală a bunurilor în proprietate legitimă, când și-au legitimat puterea de fapt prin sufragiul universal, când au înlocuit leninismul prin naționalismul cel mai șovin, Occidentul a considerat inoportun să le ceară socoteală. Era cel mai prost serviciu pe care-l puteau face Rusiei. Ubicuitatea statuilor lui Lenin în piețele publice din Rusia nu e decât semnul vizibil al unei otrăviri a sufletelor cărora le vor trebui mulți ani ca să se vindece. În Occident, vulgata istorică lăsată de Comintern despre fronturile populare e departe de a fi estompată, învăluirea ideii leniniste în ideea de stânga, care i-ar fi îngrozit pe Kautsky, Bernstein, Léon Blum, Bertrand Russell și chiar și pe Rosa Luxemburg, face ca astăzi această idee să fie uneori asimilată unui avatar nefericit sau unui accident oarecum meteorologic al aceleiași stângi, iar acum, că a

dispărut, această idee rămâne ca un proiect onorabil care s-a sfârșit prost.

7) Amnezia comunismului, memoria nazismului se exasperează reciproc atunci când simpla și dreapta memorie e suficientă ca să le condamne pe amândouă. Faptul că nucleul răului trebuie să se găsească în sânul său este, de secole, o trăsătură a conștiinței occidentale vinovate. Au existat diferite opinii în ce privește această localizare. Răul a fost uneori situat în Africa de Sud a *apartheid*-ului, în America războiului din Vietnam. Dar a rămas întotdeauna centrat pe Germania nazistă. Rusia, Coreea, China, Cuba erau resimțite ca exterioare, sau împinse spre exterior în măsura în care lumea prefera să-și întoarcă privirea de la ele. Vaga remușcare ce însoțea acest abandon era compensată de o vigilență, o concentrare feroce a atenției asupra a tot ceea ce intrase în contact cu nazismul, în special asupra regimului de la Vichy sau, în zilele noastre, asupra ideilor perverse care supurează în unele nuclee ale extremei drepte europene.

*

Una din trăsăturile secolului XX este nu numai că istoria a fost oribilă în ce privește masacrarea oamenilor de către alți oameni, ci și că de fapt conștiinței istorice – și una se explică prin cealaltă – i-a venit extraordinar de greu să se orienteze corect. Orwell remarcă faptul că mulți au devenit naziști dintr-o repulsie justificată față de bolșevism, și comuniști – dintr-o repulsie justificată față de nazism. Acest lucru semnalează pericolul falsificărilor istorice. Suntem martorii unei falsificări pe cale să se nască, și ar fi păcat să lăsăm moștenire următorului secol o istorie falsificată.

În concluzie, o speranță și o temere. A fost nevoie de ani în șir pentru ca omenirea să devină pe deplin conștientă de nazism, fiindcă depășea limitele posibilului și fiindcă imaginația umană nu era capabilă să-l cuprindă. S-ar putea să se întâmple la fel și cu comunismul bolșevic, ale cărui opere au căscat un abis atât de profund și care au fost protejate, ca și Auschwitzul până în 1945, de neplauzibil, incredibil, inimaginabil.

Timpul, a cărui menire este să scoată la iveală adevărul, își va face poate și de astă dată datoria.

CUPRINS

INTRODUCERE.....	6
I Distrugerea fizică.....	15
<i>Șase nume.....</i>	15
<i>Exproprierea.....</i>	16
<i>Concentrarea.....</i>	16
<i>Operațiunile mobile de ucidere.....</i>	17
<i>Deportarea.....</i>	18
<i>Execuția judiciară.....</i>	21
<i>Foametea.....</i>	22
<i>Numele și anonimatul.....</i>	22
II Distrugerea morală.....	24
<i>Inepția.....</i>	24
<i>Falsificarea nazistă a binelui.....</i>	27
<i>Falsificarea comunistă a binelui.....</i>	34
<i>Evaluare.....</i>	45
III Distrugerea politicului.....	47
<i>Politica de distrugere a politicului.....</i>	47
<i>Relicvele politicului.....</i>	48
<i>Utopia.....</i>	49
<i>Țelurile nelimitate ale nazismului.....</i>	50
<i>Țelurile nelimitate ale comunismului.....</i>	53
<i>Uzură și autodistrugere.....</i>	55
IV Teologie.....	59
<i>Răul.....</i>	59
<i>Demonul și persoana.....</i>	61
<i>Mântuirea.....</i>	63
<i>„Biblisul” nazist.....</i>	66
<i>„Biblisul” comunist.....</i>	69
<i>Erezii.....</i>	71
V Memoria.....	75

<i>Uitarea „păgână” a comunismului.....</i>	75
<i>Uitarea creștină a comunismului.....</i>	76
<i>Uitarea evreiască a comunismului.....</i>	78
<i>Memoria evreiască a nazismului.....</i>	79
Memoria creștină a nazismului.....	89
<i>Unicitatea Șoah-ului.....</i>	96
Anexă Discurs la Institut.....	99

Redactor
VLAD RUSSO
Tehnoredactor
DOINA ELENA PODARU
DTP
DUMITRU OLTEANU
Corector
OANA DUMITRESCU
Apărut 2007
BUCUREȘTI - ROMÂNIA
Lucrare executată la „UNIVERSUL“ S.A.